

ONDARA

Mirades enrere II

Recull de treballs presentats a les
Segones Jornades d'Estudis d'Ondara

ONDARA

Mirades enrere II

Recull de treballs presentats a les
Segones Jornades d'Estudis d'Ondara
Octubre, 2013

AJUNTAMENT D'ONDARA

Els treballs recollits en la present publicació van ser presentats a les Segones Jornades d'Estudis d'Ondara, celebrades el 25, 26 i 27 d'octubre de 2013.

Ondara (La Marina Alta)

Primera edició: octubre de 2014.

© Del text i les fotografies: els autors.

© D'aquesta edició: AJUNTAMENT D'ONDARA.

Foto de la coberta:

Festes Patronals de la Soledat. C/ Lluís Santonja, 30 de maig de 1957.

Fotografia propietat de la família Grimalt Aranda, realitzada per Juan Cabrera.

Edita: AJUNTAMENT D'ONDARA.

Coordinació: Sergi Mallol i Garcia.

Maquetació: Carles Riera Grimalt

Impressió: Ondaraprint, SLL.

Dipòsit legal: A-619-2014

ISBN: 978-84-617-2077-4

SALUTACIÓ

Ja tenim a les nostres mans la publicació *Ondara: Mirades Enrere II*; el llibre de les II Jornades d'Estudis d'Ondara- Marina Alta (celebrades a l'octubre de 2013), que ha sigut editat per l'Ajuntament d'Ondara. El llibre és una obra que arreplega treballs i il·lustracions sobre la història local d'Ondara, i que recopila les huit ponències presentades en les II Jornades, amb temàtica molt variada, però sempre referides a continguts relacionats amb la cultura, la història o les tradicions d'Ondara o de la Marina Alta.

Ondara està d'enhorabona, perquè tirar endavant publicacions com esta li donen sentit a tantes hores de treball realitzades desinteressadament per gent del poble, com el coordinador de les Jornades, Sergi Mallol, a qui aprofite per a agrair la seua labor. Les II Jornades van ser tot un èxit, i així queda demostrat amb la publicació d'este volum, *Mirades Enrere II*, igual que ja vam fer amb el llibre de les primeres Jornades. Des de l'Ajuntament d'Ondara continuarem apostant per totes aquelles iniciatives que enriqueixen la nostra cultura i la nostra història com a poble.

Este volum de les II Jornades d'Estudis parla del nostre poble, de la nostra història i del nostre patrimoni. Des d'ací vull aprofitar per a agrair la implicació i col·laboració de tots els que van fer possibles estes jornades, l'objectiu dels quals va ser impulsar el coneixement del nostre passat com a poble, ajudant a reconstruir la nostra identitat col·lectiva, i a entendre millor el nostre present com a poble i com a comarca. Este tipus d'iniciatives són les que cal recolzar, que naixen de la ciutadania i es plantegen davant de l'administració, de forma responsable. Amb l'edició d'esta publicació, des de l'Ajuntament recolzem esta proposta i donem suport econòmic a aquelles vinculades al nostre patrimoni i cultura.

Com a Alcalde, estic satisfet del resultat de les Jornades d'Estudis, però sobretot, com ondarenc em sent orgullós de veure que la gent del nostre poble s'interessa i participa en actes d'una magnitud cultural i educativa tan gran com esta. Els ponents que van participar en estes jornades van contribuir a aprofundir en la nostra història local, els nostres costums i la nostra identitat com a poble, i des d'ací els done l'enhorabona per això.

Ximo Ferrando Soler
Alcalde d'Ondara

PRESENTACIÓ

Deia el professor, historiador, filòleg i gran amant del nostre país, Manuel Sanchis Guarner (de qui els ondarencs i ondarenques tenim l'honor de donar nom al nostre col·legi públic) que «entre els pobles cal buscar sempre allò que uneix i potenciar-ho».

Aquesta constant, que venint d'una persona tan amabilíssima i treballadora (segons els seus coneguts) com *Don Manuel* encara guanya més sentit, ens serveix per aplicar-la a la recuperació de la història local.

A cadascuna de les nostres cases tenim petites històries familiars o properes que, per a l'univers domèstic propi, tenen un gran valor afectiu. Aquestes petites històries sovint s'acompanyen de records, documents, fotografies, gravacions, mobiliari i eines que, en major o menor mesura, conservem com la més valuosa de les joies. Malauradament, altres vegades totes aquestes andròmines són poc valorades i acaben perdent-se o desapareixent. Cal doncs, evitar la pèrdua d'aquests petits tresors casolans i ajudar a la nostra memòria col·lectiva. És i serà un actiu important en «allò que ens uneix». L'objectiu de les Jornades és també aquest, recuperar, preservar i unir.

El recull que tot seguit presentem, constitueix un petit exemple d'aquesta recuperació. Tots els treballs, independentment del tema objecte d'estudi, ajuden a refermar-nos com a poble i com a comarca. A més, aquest no es presenta com un fet aïllat. És una bona notícia l'interès creixent per la recuperació i la investigació històrica a la comarca. Les darreres publicacions a la localitat, editades des de diferents àmbits, així com la incansable tasca de l'IECMA, sumada a diferents iniciatives locals, com la nostra, albiren un futur en aquest camp, si més no, esperançador.

Agrair moltíssim l'esforç desinteressat de cada ponent en presentar aquests treballs. Agrair als assistents i també el recolzament d'aquelles institucions o associacions que hi van col·laborar en la realització de les Jornades: Ajuntament d'Ondara, Associació Cultural Ocell, Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta i la MACMA. Endavant, sempre endavant.

Sergi Mallol i Garcia.
Coordinador de les Jornades

TAULA

Pàgina 11

Josep Ivars Pérez

El palau/castell d'Ondara: implantació d'una estructura feudal, residencial-defensiva a l'alqueria andalusina

Pàgina 47

Carlos Torres García

Don José Moncho: un mestre per un poble

Pàgina 77

Jaume Noguera i Mengual

Les regalies en els senyorius de la Marina Alta (segle XVII)

Pàgina 89

Robert Miralles i Cebrià

Alqueries i cases burgeses al terme d'Ondara

Pàgina 113

Joan Miquel Almela Cots

Michel. De Pego a Moscou

Pàgina 129

Josep A. Ahuir Domínguez

La vil·la de l'Almadrava d'Els Poblets: una alternativa de turisme cultural al costat de la platja

Pàgina 143

Antoni Estarca Català

Les transformacions econòmiques a la Marina durant les dècades del 40 als 60: la comercialització i cria d'animals a Ondara

Pàgina 179

Amàlia Pastor Granel

La raboseta de Pamis

Pàgina 197

Memòria fotogràfica de les Segones Jornades d'Estudis d'Ondara.

EL PALAU/CASTELL D'ONDARA: IMPLANTACIÓ D'UNA ESTRUCTURA FEUDAL RESIDENCIAL/ DEFENSIVA A L'ALQUERIA ANDALUSINA

Josep Ivars Pérez

El 18 de febrer de 1502, en el darrer acte de la presa de possessió del lloc d'Ondara, Alfons de Cardona pujà al terrat de sa casa, «e veu tota la dita vila de Ondara e veu tota la major part del dit terme de aquella». Tancava així una cerimònia carregada de simbolisme: des del terrat de sa casa, un palau fortificat implantat en el punt més elevat de l'assentament andalusí, contemplava les seues possessions i els seus vassalls, moros i cristians, tant se val.

Entre 1230 i 1245, Jaume I d'Aragó portà endavant la conquesta de les terres que constituïran el nou regne de València. La documentació contemporània a la conquesta, principalment el *Llibre del Repartiment* i el *Llibre dels Fets*, descriu, directa o indirectament, el sistema defensiu de la societat andalusina, format bàsicament per centres urbans fortificats, castells-refugi rurals d'altura o de *roca* i torres d'alqueries (GUICHARD, 1987).

El centres urbans situats en pla, com Alzira (Fig 1.), Borriana, València, disposen d'un únic recinte que aprofita els recursos naturals defensius, generalment un riu a mode de vall. Poden disposar també d'un alcàsser –residència de les classes polítiques dominants– i de barbacana, un segon recinte de menor altura, concèntric a la muralla principal. Rodeja els centres urbans un ric espai agrícola, amb nombroses alqueries disperses, que mantenen una certa relació de dependència amb la ciutat que envolten.

Fig. 1. Recinte emmurallat de l'Alzira andalusina, sobre un braç del riu Xúquer (Juan Piqueras)

Els castells-refugi rurals configuren una xarxa castral que PIERRE GUICHARD (1987: 177) qualifica d'estable, coherent i contínua, on la funció defensiva queda equilibrada amb les funcions de refugi, hàbitat i magatzem dels béns dels habitants de les alqueries. Ocupen sempre posicions elevades, aprofitant els recursos defensius naturals, principalment penya-segats; els territoris que depenen d'aquests castells solen tindre delimitacions naturals, generalment una vall, on es distribueixen un conjunt d'alqueries regides per un consell de vells. L'estructura defensiva és relativament complexa: va des de refugis temporals, on s'aprofiten al màxim els recursos defensius naturals, com els castells de Segària o Margarida, alhora que les defenses artificials són mínimes; fins hàbitats en altura ocupats permanentment, que en aquest cas disposen de tres recintes: la celòquia o alcassaba, en el punt més elevat; l'albacar i el recinte que envolta l'assentament. Alguns

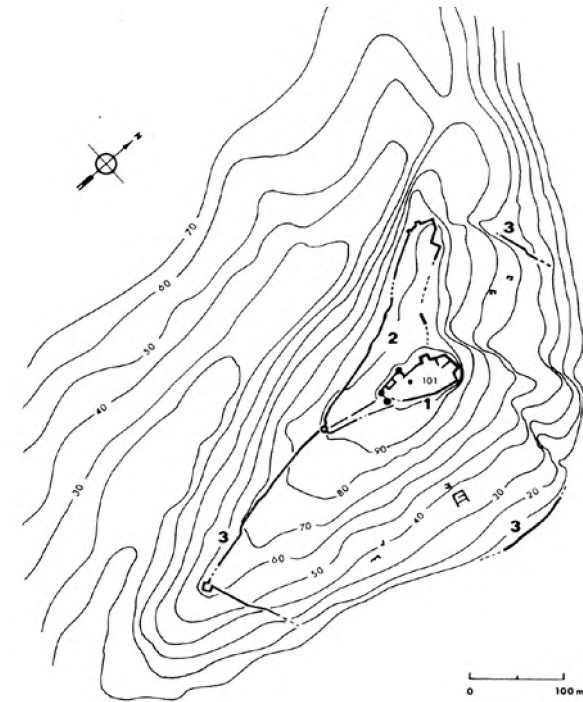

Fig. 2. Castell de Bairén (A. Bazzana).
1. Castell o alcassaba; 2. Albacar; 3. Recinte urbà

castells, com el de Bairén (Fig. 2.) o Almenara, per la seua importància i dimensions hagueren pogut esdevenir, en altres circumstàncies, importants ciutats. Sempre hi ha recintes de difícil classificació, com els de Pego i el del Castellar (Oliva), potser construïts o remodelats quasi a vista de l'host de Jaume I, o centres urbans importants, com el de Xàtiva, Sagunt o Dénia, que reproduïxen aquest esquema zonal (celòquia o alcassaba, albacar i ravals).

Les alqueries presenten escasses defenses, reduïdes generalment a un torre de planta quadrada amb o sense albacar o cortig, un menut recinte, probablement de planta quadrada amb murs d'escassa altura, que potencia les defenses de la torre i permet l'acolliment dels habitants de l'alqueria i els seus béns, davant d'una situació conflictiva; ocasionalment disposen de vall, com l'alqueria de Russafa, a València. Les alqueries

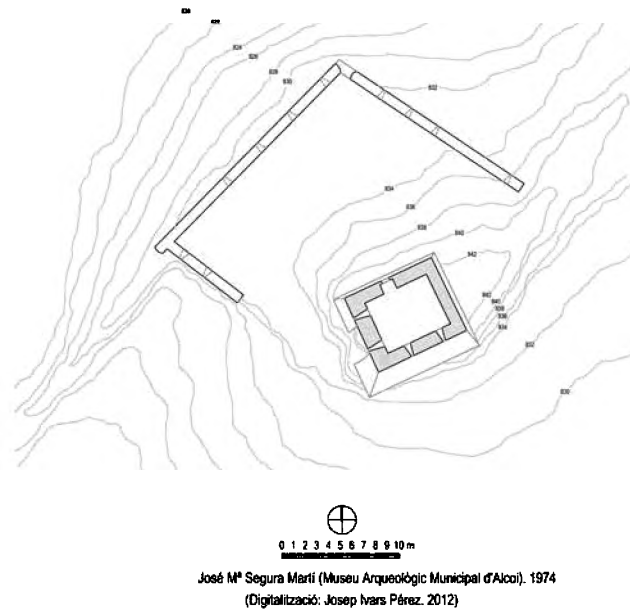

Fig. 3. Torre Benifallim, probablement d'origen cristià, però que il·lustra perfectament les característiques d'una torre andalusina amb cortig (J.M. Segura, Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi)

amb torre són més abundants entorn als grans centres urbans, com el cas de València, el que pot obeir a l'existència d'alqueries més nombroses en població i més estables econòmicament, conseqüència d'una més que evident dependència del centres urbans que, pel seu poder econòmic, configuren un hinterland propi. (Fig. 3.)

Amb la colonització del nou regne, a partir de 1245, hi ha una sèrie de transformacions d'alguns castells-refugis, implantant-se, en la cota més elevada, estructures defensives de caràcter feudal, residència i refugi dels nous senyors. Un cas paradigmàtic seria la intervenció en el castell de Perpuxent. No són aquestes les úniques transformacions que alteren l'estructura territorial llegada per la societat andalusina: la fundació de noves pobles —en alguns casos sobre alqueries que no deixaran empremta urbana—, que acolliran als nous colons, i la construcció de castells de nova planta, de fort caràcter residencial, marcaran la ruptura amb el sistema defensiu andalusí.

Intentarem justificar perquè l'estructura defensiva d'Ondara — el palau/ castell— no s'adequa amb l'esquema defensiu andalusí, i sí amb la construcció de castells residencials de nova planta posteriors a la conquesta. La documentació sobre Ondara anterior a la conquesta és pràcticament nul·la i la posterior recent a la conquesta, escassa i poc rellevant: el fet que el repartiment de les terres de Dénia se li encomane el 4 de febrer de 1246¹ a Carròs (GUICHARD, 2001: 567) i que els assentaments queden fora del *Llibre del Repartiment*, deixa una gran taca indocumentada que va des d'El Verger fins Poble Nou de Benitatxell, Ondara inclosa. Per tant, hem de basar-nos en aspectes formals-arquitectònics i mètodes comparatius. Descartem que Ondara siga un gran centre urbà i que, per tant, tinga un recinte emmurallat: ni l'escassa documentació ni la proximitat amb Dénia ho permeten intuir². La topografia on s'assenta l'alqueria d'Ondara, un tossalet d'escassa elevació (37,82m s.n.m.) i reduïdes dimensions, tampoc permet comparar Ondara amb un castell refugi rural. Ondara és una petita alqueria que no pertany al terme de cap castell refugi i que, per moltes raons, ha de pertànyer al terme i hinterland de Dénia: l'única fortificació de què pot disposar és la d'una torre amb o sense cortig. I si descartem l'existència d'un castell anterior a la conquesta, hem de considerar l'episodi del Cid Campeador en terres d'Ondara com a fantasíes.

L'episodi del Cid

Malgrat que en nombroses publicacions d'àmbit local i supralocal es relaciona Ondara amb el Cid, la lectura de la documentació coetània o relativament posterior a les *gestes*, com el *Cantar o Poema de mio Cid*, o la *Historia o Gesta Roderici Compidocti*, ens permet comprovar que en cap moment es menciona l'alqueria d'Ondara. D'on ve, doncs, eixa associació Ondara-Cid?

¹ Roque Chabás data el document el 4-5 de febrer de 1245 (El Archivo, I, 1886-1887: 120)

² ESPINALT (1786: 208-211)) en el seu *Atlante Español* dona unes notícies d'escàs rigor: "*se entra en la Población por cinco Puertas*", que no han deixat petja a la toponímia urbana ni en la documentació coetània ni restes arquitectòniques. Més endavant diu "*y que fue Fortaleza de consideracion en tiempo de los Mahometanos lo prueba el fuerte Castillo que existe, aunque solo conserva dos Torres de las quatro que en aquel tiempo tenia, cuya arquitectura es de los Arabes*", castell de construcció posterior a 1245, que més endavant descriurem.

En 1792, Manuel Risco publica, en un dels apèndixs de la seua obra *La castilla. Historia de Rodrigo Díaz*, el document denominat *Historia Roderici Campidocti* que ell mateixa havia descobert en el convent de San Isidoro de León. Vegem la transcripció de l'original en llengua llatina:

Ditatus itaque inventae pecuniae sufficientia, recessit inde, & transivit, ac pervenit ad portum Tarnani, & ante urbem Deniae in loco, qui dicitur Ondia, reparavit quendam castrum, fecitque eum fortem. Sanctum vero quadragesimae jejunium ibidem jejunavit, & Resurrectionis Jesu-Christi Domini Nostri Pascha in eodem loco celebravit.

i la traducció lliure:

Cargado de tantas riquezas llegó al puerto de Tarnan, y viendo que habia un castillo en el Lugar, que la historia latina llama Ondia, y debe ser Ondara, el qual está antes de llegar a Denia, lo reparó y fortificó con ánimo de detenerse allí algunos dias. En efecto, celebró en este sitio el ayuno de la santa Quaresma, y la pascua de la Resurreccion de nuestro señor Jesu-Christo.

Després de la publicació de Manuel Risco, la majoria dels autors que han escrit sobre el Cid han donat per correcta la traducció, sense cap anàlisi crític; és el cas de VICENTE GONZÁLEZ (1818: 233), que allí on Risco diu «y debe de ser Ondara», tradueix «en el lugar de Ondara»:

De allí partió al puerto de Tarnan en el lugar de Ondara, cerca de Denia; reparó i fortificó su castillo, y estando en él, hizo paz con Almagib Rey de Dénia, á propuestas y ruegos de este último, hecho lo cual se dirigió el Cid á València [...]

El mateix diu MENÉNDEZ PIDAL (1947, 374-375) en la reeditada obra *La España del Cid*, text que té una major resonància:

[...] reedificó muy fuertemente el castillo de Ondara. En Ondara pasó el Campeador el invierno, enviando a diario sus algaras a correr aquella desdichada tierra y a quebrantarla muy pertinazmente; así que desde Orihuela hasta Játiva todo fue estragado y destruido [...]

Segons la *Historia Roderici*, els fets que condueixen el Cid a “Ondara” són els següents: Alfonso VI, rei de Castella, havia conquerit la fortalesa d'Aledo, en el regne de Múrcia, des d'on guerrejava i saquejava

les taifes de Múrcia, Granada i Sevilla. Aquestes taifes sol·licitaren l'ajut de Yusuf ibn Tashufin, emperador almoràvit que va posar setge a Aledo —estiu de 1088—. Alfonso VI demanà ajut al Cid per a que tots dos feren front al setge. Per raons desconegudes el Cid, que tenia el seu real a *Elso*³, no va acudir a defensar Aledo, el que li costà el segon exili. Des d'*Elso*, el Cid avançà cap el nord, fins *Pelope*, que s'identifica amb l'actual Polop, on assetja i conquesta el castell, apoderant-se de la recaptació del rei de Dénia. Des de Polop es desplaça al *portus Tarnani*, on hi havia un castell denominat *Ondia*, que repara i fortifica —1090—. El *portus Tarnani* no és un port de mar, sinó de muntanya, és a dir, un coll o pas elevat entre muntanyes, situat *ante urbem Deniae*. Aquestes línies serien suficients per descartar que *Ondia* fóra Ondara, però hi ha altres raons. Primer, les d'estratègia militar; a banda que seria inviable l'existència d'un castell a les portes de Dénia. El Cid, després de l'assalt de Polop, estava enfrontat amb el rei de Dénia, per la qual cosa, si no pensava assetjar-la, no té sentit que s'instal·lés tan a prop, ans al contrari, l'estància en territori hostil l'obliga a establir-se en llocs elevats i ben defesos per naturalesa. En segon lloc, les de naturalesa urbana: Ondara és una alqueria andalusina que, igual que totes les alqueries, mancava d'altres defenses que no fossen una torre.

El 1857, Malo de Molina transcriu i tradueix de nou la *Historia Roderici*. La transcripció és idèntica a la de Risco, però en la traducció introdueix la següent nota (72):

La *Historia leonesa* dice *Portus Tarnan*, y al sitio del castillo le llama *Ondia*, que Risco traduce por Ondara. Nosotros creemos que el *Portus Tarnan* es Tarbena, que en efecto está á la subida de un puerto terrestre, formado por las elevaciones de los cerros que hemos mencionado, por donde pasa el camino de Parsent. Además en uno de ellos hay restos de un castillo del tiempo de los árabes, en el cual habia una mezquita, que fue iglesia hasta hace poco tiempo, y todo ello nos inclina á señalar aquel lugar, y no Ondara que está ya mucho más próximo de Dénia. En el término de este pueblo hay un cerro que se llama Peñas de la Ombria. Mr. Dozy guarda silencio sobre estos lugares, porque no hallándose en nuestro mapas, no ha podido sin duda conocer su posicion; á estarlo, juzgamos que pensaria como nosotros, porque ellos describen el camino hácia Valencia sin tocar en los estados de Dénia.

3 Risco no associa aquest topònim amb cap ciutat o castell conegut. Posteriorment s'identificà amb Elx, però també podria ser Ello, mansió de la via Augusta prop a Elda, o la mateixa Elda.

Aquesta nota de Malo de Molina ha tingut, en els historiadors posteriors, menys èxit que la traducció de Manuel Risco. Personalment, em pareix més adequada i, de ser així, és molt possible que el Cid mai passés prop d'Ondara, doncs per anar cap a València deuria fugir de la costa —*sin tocar en los estados de Dénia*— i prendre el camí del port d'Albaida junt al castell de Benicadell. I si de cas Ondia fos Ondara, no s'hauria d'oblidar l'existència de dues alqueries a la vall de Guadalest denominades Ondara i Ondarella.

El fet que Malo de Molina cite a unes «*Peñas de la Ombria*», que fonèticament s'assembla a *Ondia*, permet a MESTRE PALACIO (1970, 175-176) afirmar que l'exèrcit del Cid s'establí a l'Ombria del castell de Pop, «*que remozó, lo guarneció y se estableció en su recinto*», alhora que intenta desmostrar que *Ondia* no era Ondara, perquè aquesta «*ni castillo tenía entonces ni ha tenido jamás*».

Identificar *Ondia* amb Ondara, hui per hui, manca de base documental i científica.

L'Alqueria andalusina d'Ondara

El solar que ocupa l'actual població d'Ondara reuneix totes les condicions per ésser poblada des d'antic: un tossalet envoltat parcialment pel barranc de l'Alberca i rodejat de terra fèrtil de regadiu, alhora cruïlla de camins que comunica la costa amb l'interior i el país de nord a sud; la proximitat amb Dénia també és un factor a tenir en compte.

Aquestes favorables condicions naturals i uns documents amb topònims confusos, no són suficients per situar a Ondara un poblat ibèric, o assignar-li, en el període andalusí, la capital comarcal o, fins i tot, regional. Si abans de la conquesta cristiana, documentalment Ondara pràcticament no existeix, les excavacions efectuades l'any 1993 al claustre del Convent, per l'arqueòleg Joaquim Bolufer, aporten una informació privilegiada: la troballa de restes ceràmiques romanes⁴ i

4 No seria de descartar l'existència d'una vila romana en el cim del tossal. Escolano (1610) cita una inscripció en els murs del castell, i Palau (1643) en cita una altra encaixada en un mur d'una casa. Amb tot no hi ha que descartar que aquestes làpides foren portades pel frares mínims des de Dénia.

andalusines (segles X-XI), arrossegades des de cotes superiors, indiquen una presència humana des d'antic. Sols podem afirmar que Ondara es fa visible documentalment amb Jaume I, en el període de conquesta de les terres que formaran el nou regne de València. Aquestes són les primeres notícies:

* Del 15 de maig de 1242, poc abans de la conquesta terres, hi és una cita indirecta d'Ondara: la donació de terres i cases en Dénia, «cap a la porta d'Ondara» (Assentament 2168 del *Llibre del Repartiment*). El portal d'Ondara és la porta situada a l'oest de la medina, que posteriorment rebrà el nom de porta de Terra o de la Creu, prop de l'actual plaça de Valgamedios. (Fig. 4.)

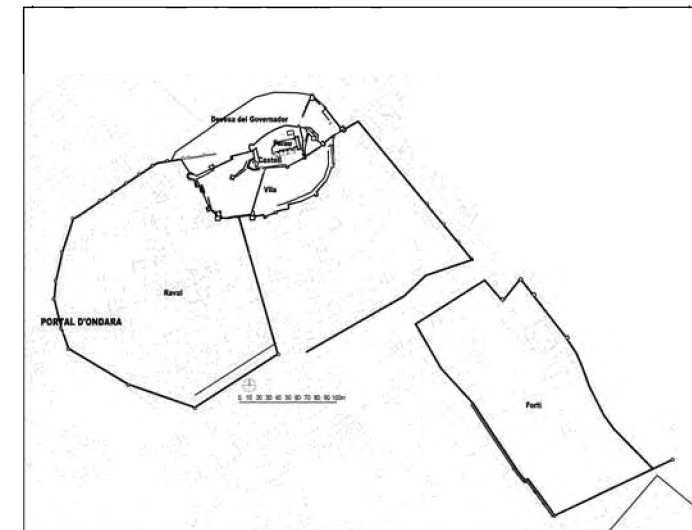

Fig. 4. Recinte emmurallat de la Dénia andalusina sobre plànol actual (Josep Ivars)

* Del 23 d'abril de 1244 és una donació a Berenguer de Paó de quatre jovades en Ondara (Assentament 2169 del *Llibre del Repartiment*).

* De l'1 d'agost de 1244 és una donació de 6 jovades a l'ordre de la Mercè.

* El 6 de juny de 1244, Jaume I signa des d'Ondara una donació

de casa i terres en Dénia a Ramon d' Alfaja: «Datum in Ondara VIII idus junii anno Domini MCCXL quarto» (MIRET I SANS, J., 1918: 168-169).

* En 1270, Jaume I signa des d'Ondara un document demanant a la ciutat de Barcelona homes per a poblar el nou regne de València: «Datum in Ondara. VI. Kal. Decembris. Anno Dñi. M.CC.LXX». (DE CAPMANY Y DE MONTPALAU, A., 1779, II: 35-36).

Aquesta reduïda documentació, que ens aporta poques dades, possibilita intuir que Ondara seria aleshores un alqueria relativament important. La presència de Jaume I en 1244 i 1270 pot estar relacionada, respectivament, amb la conquesta de Dénia i al clima d'inestabilitat a la muntanya de València, l'ample espai muntanyós al sud del regne, entre Dénia i Alcoi. Però la estança de Jaume I en Ondara ens permet plantejar-nos l'existència d'unes mínimes defenses, potser una torre amb cortig. La situació geogràfica d'Ondara és semblant a les alqueries amb torre de la Cremadella (El Verger) (Fig. 5.) i Canor (Benissa) (Fig. 6.), junt a llocs de trànsit obligat.

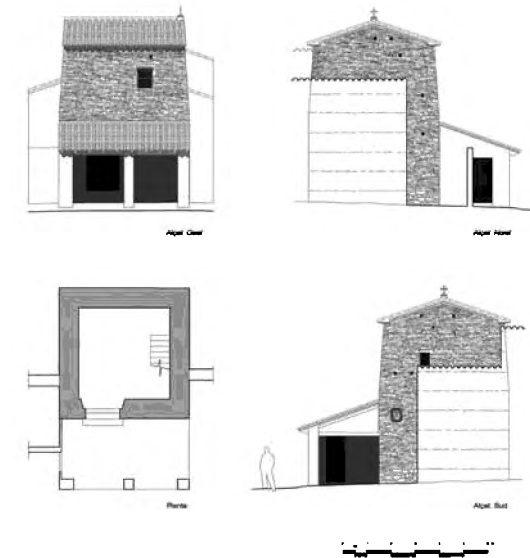

Fig. 6. Torre de Canor (Antoni Banyuls)

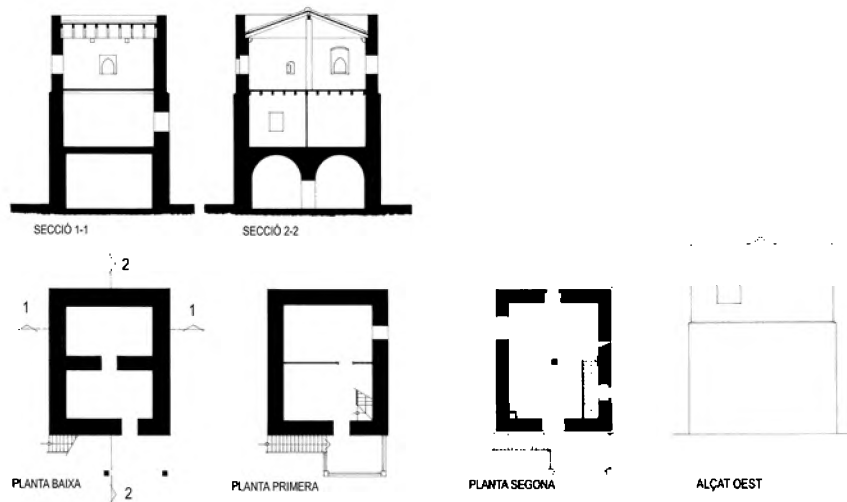

Fig. 5. Torre de la Cremadella (Josep Ivars)

Els precedents del Palau/Castell d'Ondara

Parlarem de dos tipus de precedents, els físics, sobre el mateix solar que ocupa el palau, i els formals, que podrien haver servit de models. Del primer, seria la possible existència d'una torre andalusina, integrada o no en el futur palau, i del segon els palaus d'Olimbroi (Dénia) i Forna (l'Atzúvia).

Descartada la intervenció del Cid, descartem també, per l'absència documental i per paral·lelismes amb altres alqueries, l'existència d'un castell o un recinte emmurallat posterior a la etapa del Cid i anterior a la conquesta cristiana. Sí podria comptar amb una torre i el seu cortig, un recinte de reduïdes dimensions contigu a la torre, on es podia refugiar-se la població i els seus bens en determinades situacions de perill, tot pensant en que el castell de Dénia està a dues hores de camí, i el de Segària pertany a un terme castral que no inclou Ondara.

Entre les donacions que rep l'Ordre de la Mercé de Jaume I, es cita una donació de cases Dénia i terres amb torre en Ondara, de l'any 1244⁵:

Per nos et nostros genendam(?) illarum sex jovatarum quam ordo captivorum debebat habere in termino Valentiae, in Maquella: Et damus et concedimus vobis, supradicto monasterio, ministro et universisfratribus dicti ordinis in perpetuum dommos in Denia et sex jovatas terrae in Ondara. Sicut vobis assignatae et determinatae fuerint contiguas honorabilis Petri de Belloch, et rivo de Ondara et montanea et ortum sex fanecatarum terrae in ravallo. Ad habendum, thenendum, possidendum, explectendum cum turre quadrata in dictis jovatis computata. --- Dattis Valentiae kalendas augusti anno millesimo ducentesimo quadragesimo quarto.

és a dir

Per nosaltres i els nostres [genendam], d'aquelles sis jovades que l'orde dels captius devia tenir en terme de València, a Maquella. I us donem i concedim a vosaltres, abans esmentat, monestir, administrador i a tots els frares de dita orde a perpetuïtat unes cases a Dénia i sis jovades de terra a Ondara, tal com van ser assignades i determinades, contigües a l'honorable Pere de Benlloch, i amb el riu d'Ondara i amb la muntanya, i un hort de sis fanecades de terra al raval, per a tindre-ho, posseir-ho [explectendum] amb una torre quadrada inclosa en dites jovades... Donat a València a 1 d'agost de 1244.

El document no aporta referències geogràfiques per situar la torre, però possiblement és refereix a la torre de l'alqueria d'Ondara que, de ser cert, estaria situada en el punt més elevat del tossal. En aquest cas, la construcció del palau comportaria la demolició de la torre o la integració, constituint una de les quatre torres.

Entorn a 1640 Marc Antoni Palau, en descriure els llocs de la jurisdicció de Dénia, diu que Ondara «Tiene un razonable castillo quadrado con quatro torres en sus esquinas». En una línia Palau ens aporta suficient informació per a fer-nos una imatge fidedigna de les seues característiques formals, el que ens permet buscar paral·lelismes.

I de paral·lelismes en tenim abundants, des d'Onil fins València

⁵ ARV, Justicia Civil, n. 790, f. 591-591v, 1 agost 1244, València. Donación a la Orden de la Merced de 6 jovadas de tierra en Ondara, con la torre que hay en ellas, y casas en Dénia por las 6 jovadas de tierra que debía darle en el término de València. València kalendas agosto MCCXLIV..... Agraix a Josep Andrés la transcripció parcial del document i a Joan Ivars Cervera la traducció.

—Cocentaina, Llutxent, Alaquàs, Albalat del Tarongers, Albalat dels Sorells, etc —. I sobre tot, en tenim dos a la comarca: el palau d'Olimbroi, a Dénia, actualment desaparegut, però amb documentació gràfica de la segona meitat del segle XIX i principi del segle XX; i el de Fornà, a l'Atzúvia.

GUIART (1986: 41-43) els denomina «castillo-palacio de planta regular», i diu:

Constituyen algo así como la quintaesencia de la arquitectura castellanológica, ligada con la palaciega, pues los elementos militares y civiles están fusionados de modo inextricable Frecuentemente, aparece el edificio rodeado por un muro exterior de altura más baja —la barrera— ..., y cuyo ingreso solía protegerse con una obra auxiliar: la barbacana. En los castillos aragoneses escasean los fosos y el puente levadizo. En cuanto a la organización interna del edificio, las salas se adosaban interiormente al recinto principal, alrededor de un patio central descubierto, con o sin pórticos, y también dentro de las torres había aposentos.

La barreja d'elements civils i militars és fàcil d'identificar formalment, com podem veure hui encara: els materials d'acabament, les finestres geminades, patis porticats, cobertes inclinades i ràfecs, torres enrasades amb els murs, etc. potencien l'aspecte civil. L'existència de torres amb merlets, desplaçades respecte el murs de tancament, troneres i espitlleres, camí de ronda, barbacana, fossat i l'aspecte hermètic, ens apropen a una fortificació. A més a més, en els edificis bastits durant els segles XIII i XIV, predomina l'aspecte militar, mentre que els dels segles XV i XVI predominen els civils.

L'èxit d'aquestes construccions podríem veure'l en l'economia de la intervenció, assumible per a la petita noblesa, i en la facilitat de defensa amb una mínima guarnició. Amb la consolidació de l'artilleria pirobalística aquest edificis minvaran la capacitat defensiva, si bé n'apareixeran altres de similars característiques planimètriques —planta quadrada— amb torres redones i atalussades en els angles.

Amb les dades que disposem hui és difícil esbrinar l'inici i origen d'aquestes construccions. Probablement, com opina GUIART (1986: 41) s'inicia la construcció a la primera meitat del XIII per tota Europa occidental.

A la nostra comarca es basteixen entre la segona meitat del segle XIII i la primera del XIV dos palaus fortificats, Olimbroi i Forna. Els descrivim perquè presenten notables paral·lelismes, inclòs els temporals, amb el d'Ondara, apropant-nos a les seues característiques, alhora que, principalment el d'Olimbroi, es constitueixen en vàlids precedents.

Malgrat que el palau d'Olimbroi ha desaparegut, disposem de suficient documentació gràfica i escrita per a apropar-nos a les seues característiques formals i constructives. La construcció del palau d'Olimbroi va íntimament lligada a la planificació de la pobla nova d'Olimbroi. Tal com reflexa Jaume I a la seua crònica: «[...] i nós ens n'anàrem a Xàtiva, des d'on passàrem a Dénia; i allí nós fundàrem un poble anomenat Orimbroy [...]» (*Llibre dels fets de Jaume I*: 277); probablement el 1272 començaren les obres. L'estranya proposta de fundació d'una nova pobla naix amb la finalitat de traslladar l'escassa població de Dénia, que habitava en un desproporcionat i indefensable recinte urbà andalusí, a un lloc de dimensions adequades al nombre de colons (TORRÓ 1999: 122). Possiblement, la fundació el 1304 de la vila nova de Dénia, dintre del recinte de l'albacar del castell, suposa la defunció de la nova pobla, malgrat que s'iniciaren les obres d'edificació, doncs entorn el 1640 PALAU (1975: 113-114) relata l'existència d'un aljub i diverses parets, i es construí el palau. En 1275⁶ ja estava construït, doncs es cita el «castrorum et castrí de Orembloy»; de nou és citat en 1276⁷ i 1287⁸, amb el significatiu nom de *domum*. En 1313⁹ Jaume II dona a seu falconer Andreu Oriol «domum nostram sive fortaliciu». Segurament la importància del castell de Dénia eclipsà la viabilitat del palau d'Olimbroi, massa prop: a partir d'aquestes dades mantingué una vida lànguida¹⁰ fins la desaparició ben avançat el segle XX. Roc Chabás aporta en la *Historia de Denia* un dibuix amb plànol i perspectiva;

el plànol és massa esquemàtic, possiblement amb diferències amb l'edifici original i amb alguna contradicció amb la perspectiva. El palau el representa amb planta rectangular, però no hi ha que descartar que fora quadrada, amb una torre per angle; el portal d'accés està encarat al nord, és a dir mirant a Dénia; des d'aquest portal s'accedeix directament al pati, on sols hi ha construïda l'ala esquerra, probablement l'antiga ermita de sant Nicolau. Estranya que en el pati no hi hagueren altres construccions, pel que és de suposar que aleshores, darrer terç del segle XIX, ja havien desaparegut; en cas contrari tots els espais habitables estarien dins les torres. El sistema constructiu sembla ser de tàpia, tal com s'intueix de la perspectiva mencionada. (Fig. 07, 08 i 09.)

Amb el palau de Forna passa el contrari que amb el d'Olimbroi: la documentació és escassa però, en canvi, es conserva l'edifici, amb tots els trets originals. El 13 de gener de 1258¹¹ Jaume I autoritza a Arnau de Torralquer la venda de l'alqueria de Forna, *prope Villalongam*, que tenia per donació franca. El document no cita cap element defensiu, torre o castell, cosa prou improbable d'haver existit.

Del 8 de gener de 1351¹² és la venda del lloc de Forna, per part de Pere el Cerimoniós, amb les seues alqueries, torres i fortificacions

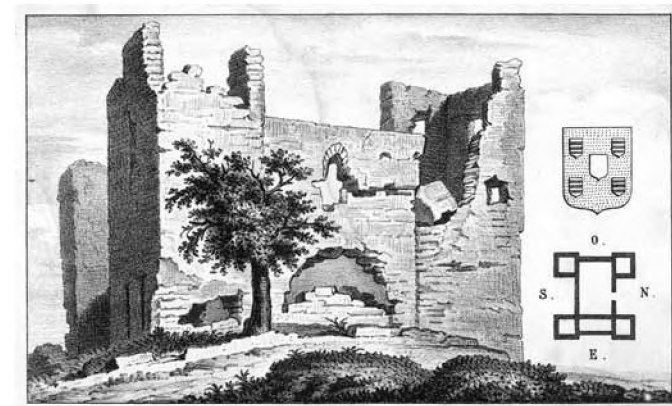

Fig. 07 Perspectiva i plànol del palau d'Olimbroi
(*Historia de Denia*, Roque Chabás)

6 ACA, RC, reg. 20, fol. 325, LLOPIS BERTOMEU, 1947: doc. 16

7 " ... infans Petrus etc. Concedimus et comandamus vobis Petro Garcia de Alcoy diebus omnibus vite vestre castra nostra de Denia et de Calp et domum Orinbloy et alcaydias et custodias eorumdem ..." ACA, RC, 38:70v, LLOPIS BERTOMEU, 1947: doc 18.

8 "domum sive castrum" ACA, RC, 64:162v-163r (Torró 2001: 460)

9 ACA, RC, 287:50r (CHABÁS LLORENS 1886-1887: 68-69)

10 En 1404 Alfons cedeix el palau a Joan Mas i altres ermites (CUENCA, 1984-1985: doc 315). En 1585 és propietat del marquès de Dénia, que l'utilitza com a presó (BOIRA, 2007: 243). L'ala esquerra del palau tingué ús com a ermita dedicada a Sant Nicolau, fins que en el segle XVIII es reconstruí en el pla (CHABÁS LLORENS, 1886-1887: 68-69).

11 ACA, RC, 9: 10r (MARTÍNEZ FERRANDO, 1934: doc 63); MENÉNDEZ FUEYO, s.d.: s.p.; TORRÓ ABAD, 1999: 131-132; TORRÓ ABAD, 2001: 459-460).

12 ARV, RC, 481: 31 (VILLAMANZO CAMENO 1984: 31). ACA, RC, RC, 92: 126 (MENÉNDEZ FUEYO s.d.: s.p.; TORRÓ ABAD 2001: 459-460)

Fig. 08. Palau d'Olimbroi vist des de les Rotes a principi del segle XX
(fons Bernat Cardona)

Fig. 09. Palau d'Olimbroi (Targeta postal de principi del segle XX)

—*turribus, fortitudinibus*— a Mallada Martínez d'Entença. Aquesta seria la primera dada que tenim del palau fortificat de Forna. Per tant entre 1258 i 1351 es construiria l'edifici però, amb el referent que tenim del palau d'Olimbroi, que el 1275 ja estava construït, i que és el referent formal i constructiu del futur palau de Forna, podríem acotar la construcció entre finals del segle XIII i principi del segle XIV.

El palau de Forna presenta trets propis, que han derivat en febles polèmiques. El palau presenta principalment dues fases constructives: la torre major i la resta. En primer lloc es construeix la torre, com element autònom, amb aljub, el que soluciona problemes defensius i d'abastiment d'aigua. Finalitzada la torre, i potser de forma coetània, comença la construcció de la resta de l'edifici. El resultat és un palau similar al d'Olimbroi, és a dir, una edificació de planta quadrada amb torres en els angles, de plantes també quadrades, i un pati central distribuïdor de totes les dependències. L'orografia condiona la puresa formal: ni les torres ni la planta general són perfectament quadrades. El pati s'estructura a dos nivells: el més baix, amb aljub, dóna accés a tres ales; el més alt dóna accés, principalment, a la torre major, que condiona l'existència d'una quarta ala. L'accés, un arc de rajola lleugerament apuntat, dóna a un menut cos de guàrdia i al pati. En planta baixa les dependències són de servei —estables, magatzems, guarnició—, mentre que a la planta alta es localitzen les més nobles. (Fig. 10, 11, 12 i 13)

El palau fortificat d'Ondara

Podríem datar la construcció del palau d'Ondara, per paral·lelismes amb Olimbroi i Forna, entre finals del XIII i principis del XIV. Tenim

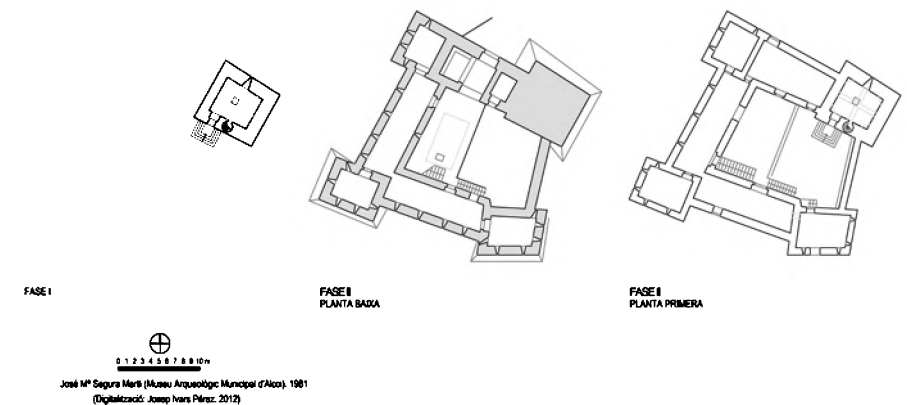

Fig. 10. Plànol del palau de Forna
(J.M. Segura, Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi)

Fig. 11. Vista aèria

Fig. 12. Torre major i portal
(Josep Ivars)Fig. 13. Vista del pati
nivell inferior

un altra dada indirecta: en els temps on Bernat i Lluç de Bonastre foren senyors d'Ondara (1372-1398) el palau presentava un deficient estat estructural, és a dir, o no era una construcció recent amb possibilitats d'haver estat mig abandonada o havia sofert els efectes negatius d'algun fet bèl·lic. Algunes deficiències, com les de la barbacana, són inexplicables sinó hi ha un enfrontament armat: podria ser la guerra dels dos Peres? Els Bonastre, porten durant aquest període importants obres de reconstrucció i modernització. Mitjançant l'article de JAUME RICHART (2001: 97-103) coneguem l'estat abans de la intervenció, les obres realitzades i, alhora, les dependències i la distribució.

A diferència amb altres palaus de planta quadrada amb torres en els angles, el d'Ondara disposava de barbacana¹³, de la qual no tenim cap referència formal però que, per les obres fetes, podem pensar en un menut recinte descobert, en principi, adossat a la porta principal, que vist que el document no la situa enlloc, hi haurà que aventurar-nos: jo la situaria al llenç oest, davant d'un gran espai obert a mode de plaça, que coincideix amb l'actual plaça Major. Per definir formalment la barbacana caben, principalment, dues alternatives: un petit recinte quadrangular, davant la porta o un recinte que aniria des de la torre del rellotge fins la torre NO. Aleshores estava «enderrocada». (Fig. 14.)

13 La barbacana és una obre exterior a l'edificació principal, principalment una la defensa puntual davant d'un punt més feble, generalment un porta, però també pot ser una torre o un llenç, bé rodejant-la total o parcialment. Les defenses davant d'una porta, externes al castell, s'han emprat en arquitectura militar en totes les èpoques; en canvi les defenses que envolten un castell són utilitzades en època andalusina, sempre amb llenços d'escassa altura —són interessants les existents en el Fortí de Dénia— i, sobre tot, a finals del segle XV i principi del XVI, en un moment en que s'ha popularitzat l'artilleria pirobalística i, que mitjançant obres no excessivament oneroses, es modernitza un castell. Bons exemples hi són a les fortaleses de Biar i Villena.

La referència del Palau Gran i la situació «baix del dit castell» ha portat a diverses interpretacions. Tant JAUME RICHART (2001) com ROBERT MIRALLES (1981) el situen extern al Palau a cotes més baixes. Suposar que el Palau Gran és un altre edifici, manca de lògica

Fig. 14. Barbacana del palau d'Albalat dels Tarongers

si coneguem la història d'Ondara i comarca, les característiques del sistema feudal i el nombre d'habitants cristians; però, a més a més, tant la descripció de les obres com la relació dels diferents àmbits, ens obliga a suposar que el Palau Gran forma part de l'edifici del palau i que hi ha que situar-lo «baix del dit castell», és a dir a la planta baixa. Ocuparia una o diverses ales de la planta, doncs era «fort gran». Estava aleshores «fort vell i desaparegut».¹⁴

El Palau disposava de capella, que estava «fort despençada». Era l'únic lloc de la població on es celebrava l'ofici de la missa. Per lògica estava situada a la planta baixa i, potser, a dintre d'una torre. Estava «fort despençada», però les obres són únicament de «reparar e adobar». Segons SANCHIS I SIVERA (1922: 321)

El Beato Patriarca ordenó que no se celebrase Misa en la capilla que había en el castillo con la advocación de la Natividad de Nuestra Señora, pues no podían acudir a ella los moros recién convertidos, tal vez por ser muy pequeña.

14 Amb tot, reconec que no és una situació lògica o idònia, doncs en planta baixa solen situar-se el serveis, deixant la planta alta o primera com a noble. Però aquesta situació en planta baixa també pot formar part d'una primera fase de la construcció del palau.

Les quatre ales del pati no estarien totalment edificades, doncs es construeixen dos cambres de nova planta, per a la guarnició (per a dormir les companyes).

La situació de la cuina ens és desconeguda. En principi, deuria d'estar a la planta baixa, junt al servei i magatzems, sense descartar que estiguera a la planta alta. Era abans de la intervenció «ruïnosa i fumosa», pel que les obres consistiren en «descobrir (enderrocar la teulada) e tornar a cobrir, e feu hi fer ximineres». El fet de canviar la coberta ens planteja dos alternatives de situació: a la planta baixa, però sense cap planta dalt, o en planta primera junt al menjador.

També s'intervé a una cambra, situada «al cap de la sala gran», que feu cobrir de nou, doncs la coberta era «flaca i vella». Les característiques constructives i formals de la nova coberta i la situació respecte la sala gran, ens indica que es tracta del dormitori senyorial o principal: el feu cobrir «de bella fusta e de fulla, ab permòdols de pedra».¹⁵ També la pavimentà de nou. (Fig. 15 i 16)

Pràcticament la mateixa intervenció feu en una altra cambra que estava al «cap de l'escala», en la planta primera. Estava «ruïnosa, e la primera cuberta fos vella e flaca». Fou coberta de «bella fusta», en principi de manera semblant a l'anterior cambra.

Intensa fou la intervenció en el menjador, a la planta primera. Aleshores aquesta sala estava «descuberta, baixa, vella e vinesa, ab les vigues tortes e cuberta de raiola». L'obra consistí el alçar la sala amb pilars de pedra picada¹⁶, «cobrir aquell de bella fusta e fulla de València ab bobgets, permòdols e parrafulls, e feu pavimentar aquella».

15 La descripció de la coberta del dormitori ens remet al clàssics teginats gòtics emprats entre els segles XIII i XVI, on ja apareixen detalls renaixentistes. Aquests teginats estaven formats per uns permòdols o mènsoles, de fusta o pedra picada, una biga paredera, sobre els permòdols, biguetes de biga a biga i l'entrebigat, que potser de posts de fusta —és el teginat empostissat— o bé llates o llistons i rajoles —enrajolat—. A partir d'aquest model s'apliquen diversos acabats decoratius. Si són de fusta: posts, fulles i parafulles, bobgets, etc; si són de ceràmica: rajoles, rajoles pintades, socarrats, etc. La resta, permòdols i biguetes, es poden pintar d'acord amb el motius o colors de l'entrebigat. L'adició de motlures en l'entrebigat configura cassetons quadrats o poligonals, que ens apropen als teginats renaixentistes.

16 És difícil interpretar la construcció del mencionats pilars, donat que les sales no eren excessivament amples i es podien cobrir amb jàcines i biguetes. Potser aquesta sala era més ampla i necessitava uns pilars centrals o es refereix a uns arcs diafragmàtics, cosa més improbable.

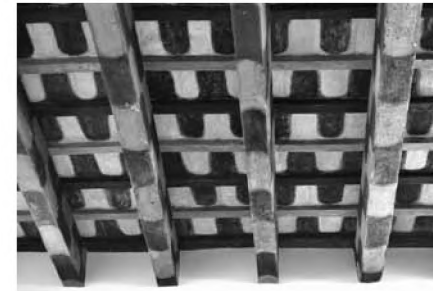

Fig. 15. Teginat del palau dels Català de Valeriola (València)

Fig. 16. Teginat del palau de l'Almirall (València)

La cambra que estava en «la cantonada vers en Pere Pelegrí», probablement dins d'una torre cantonera, estava enrunada «cayguda per occasió de grans pluges». Les obres consistiren en «tornar de nou», és a dir reconstruir-la, amb fàbrica de tàpia, amb coberta i paviment.

La torre major, situada «sobre lo portal de dit castell», és a dir defensa de través al portal, estava en un estat semblant a la cambra anteriorment descrita i caiguda també per pluges. Les obres consistiren en «fer tornar de nou» la torre, amb tàpia de rajola *spessa*, és a dir tàpia de València, rematada amb merlets. Si situem la porta principal i la barbacana en el llenç oest, cara a l'actual plaça Major, la torre major seria la del Rellotge o la torre nord-oest, que controla visualment el camí de València.

L'estat del conjunt del terrats era deficient, presentant abundants goteres «se ploguessen» i per tal que les cobertes no es podrien, feu cridar mestres de València que feren paviments nous i regates (de desaigüe?).

L'estat dels murs que delimitaven el palau (*lo mur de fora*) no era millor. En una primera intervenció feu reparar aquest mur, de dalt a baix, rematant-lo amb merlets, que ja havia estat reparat anteriorment, però com a conseqüència de les pluges «lo dit mur terrat es descorvàs i e vingués a perill de derrocar». Al poc temps aquesta reparació caigué, doncs el mur era de «terra e de costra». Els Bonastre feren cridar de nou mestres de València, que repararen de nou el mur o murs «metent hi raiols de cantell dins la paret dalt a baix», és a dir, amb rajoles de

cantell travaren l'obra vella de terra amb la nova, de costra de morter. (Fig. 17-18)

L'estat de les portes també seria, en general, deficient, doncs es canvien «les portes majors e latres portes, prop lo pati, ab lurs tancadures de ferre ab cadenats, ferrollats e baldes».

Dins de l'esperit modernitzador de la intervenció, Bernat de Bonastre manà fer «dues o tres finestres en lo dit castell, de pedra picada, ab colones de Gerona», és a dir finestres geminades, separades per una esvelta columneta central, amb lòbuls d'estil gòtic. Aquests finestrals estaven en la planta alta, possiblement a la sala gran o al menjador. (Fig. 19)

L'estat del palau que presenta el document, previ a l'execució de les obres, és pràcticament de ruïna total.

El 26 de febrer 1402 Alfons el Vell, senyor d'Ondara, ordenà el pagament de 200 florins a Jaume Frada, per a la reparació de la sala

Fig. 17-18. *Tapia valenciana (trapig del Verger)* (Josep Ivars)

del Castell¹⁷ (CUENCA, A., 1984-1985: doc. 11). És evident que les obres dels Bonastre no havien solucionat els problemes estructurals o puntuals. Poc dies després, el 3 de març, Alfons revoca l'ordre anterior, manant que s'entregaren els diners a Ramon Vidal¹⁸ (CUENCA, A., 1984-1985: doc. 15).

Fig. 19. *Finestral geminat amb columneta central. Torre del Consell (Dénia)* (Josep Ivars)

A la cerimònia de la presa de possessió¹⁹ de la senyoria, l'any 1502, per part d'Alfons de Cardona, a costum de València (SESER PÉREZ 2010: 57-75), es prengué possessió de la casa del senyor:

vingueren al castell e casa del señor de la dita vila e con fonch a la porta de aquella e la trobas tancada demanà qui tenia les claus e lo carrech de la dita casa e com li fos dit que lo magnifich en Saubart Duart, donzell criat del egregi don Juan de Cardona, tenia lo carrech de aquella per lo dit egregi don Juan de Cardona, pare e predecessor del dit egregi don Alonso de Cardona, feu demanar aquell, e vengut davant si li notificà com ell dit don Alonso de Cardona, fill y donatari del dit egregi don Juan de Cardona, era vengut a la dita vila de Ondara per perdre y acceptar e haver la possessió de la dita [...]

En Saubat Duart tenint les claus del dit castell e/o casa de señor en les mans lliurà aquelles al dit egregi don Alonso de Cardona [...] e feu obrir les portes

¹⁷ ARV, Maestre Racional, fol. 11v-12r.

¹⁸ ARV, Maestre Racional, fol. 12v-13r.

¹⁹ Agraïeix a Rosa Sesar la transcripció parcial del document.

del dit castell o casa de señor y entrà en aquell, e com fonch dins lo dit castell o casa de señor e tench les dites claus de aquella en son poder en senyal de vera real e actual [...] possessió [...] don Alonso de Cardona tancà e obrí les portes de aquella e continuant la dita possessió passejant per la dita casa entrà e passejà per aquella e per lo pati de aquella e pujà per la scala de aquella e passejà per lo menjador, sala, naya e cambres de aquella, tancant e obrint les portes de les dites sala, cambres y finestres de aquelles a sa voluntat e puxant dalt al terrat del dit castell o casa de señor mira atqui e veu tota la dita vila de Ondara e veu tot a la major part del dit terme de aquella [...]

És a dir, Alfons de Cardona en prendre possessió de sa casa, va obrir les portes del palau —no es nomena la barbacana—, accedí a les dependències de la planta baixa i al pati, i des d'aquest pujà per l'escala descoberta, va anar al menjador, sala, naia i cambres, tot en la planta alta, i des d'aquesta pujà al terrat, des d'on va observar el terme d'Ondara. La descripció ens remet als palaus gòtics, aïllats o entre mitgeres, on el pati és el distribuïdor de les dependències de la planta baixa, i mitjançant l'escala i corredor s'accedeix a les de la planta alta o noble.

A finals del segle XVI, la torre del Rellotge fou reconstruïda total o parcialment. A falta de documents, així ho indica el sistema constructiu —fàbrica de maçoneria ordinària amb cantoneres de tosca— i, sobretot, per l'existència de dues troneres esbocinades, també de tosca de Xàbia, datables a la segona meitat del segle XVI i principi del XVII, utilitzables per a artilleria pirolabística mitjana. Són idèntiques a les de la torre del palau del marquès de Dénia a El Verger, construïdes al darrer quart del segle XVI. Desconeguem si aquesta intervenció és una modernització poliorcètica del palau o és sols puntual, centrada en la torre del Rellotge

(Fig. 20, 21, 22, 23, 24. 22, 23 i 24)

Tal com opina Robert Miralles (1981: 51) el palau estaria en ruïnes o parcialment enderrocat a la segona meitat del segle XVIII. Segons ESPINALT (1786) sols es conservaven dos torres de les quatre que tenia. Aquest deficient estat és justificable per un llarg període d'abandonament, però també per probables fets ocorreguts durant la guerra de Successió. El proper palau dels Medinaceli a El Verger presentava també un estat semblant (BALTASAR VENERO, 2005:193). Confirma aquest estat el fet de que durant la guerra del Francès les tropes invasores estigueren aquarterades en el Convent dels Mínims (MUÑOZ LORENTE 2008: 195), indicatiu que aleshores el palau d'Ondara, si existia, ja no era útil ni defensiva ni residencialment.

Fig. 20. Torre del rellotge abans de la recent intervenció (2011) (Josep Ivars)

Fig. 21. Tronera esbocinada (Josep Ivars)

Fig. 22. Tronera esbocinada amb troneretes laterals (Josep Ivars)

Fig. 23. Tronera esbocinada amb troneretes laterals (palau dels Medinaceli al Verger) (Josep Ivars)

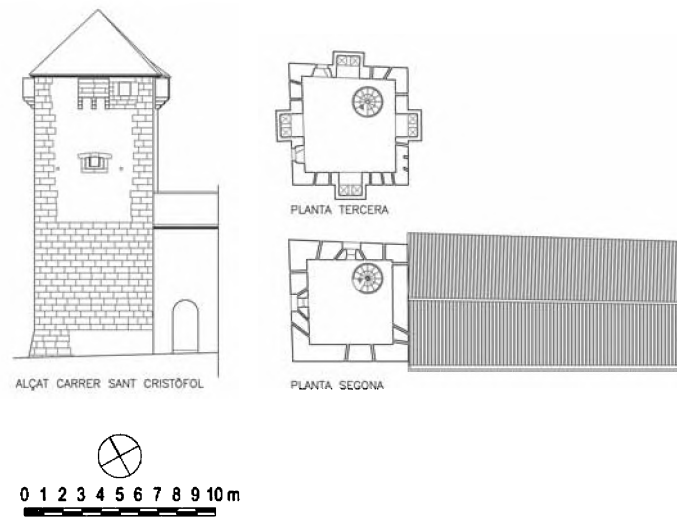

Fig. 24. Plantes i alçat de la torre del palau dels Medinaceli al Verger (Josep Ivars)

Fig. 25 Vista aèria de Dénia (Vespasiano Gonzaga)

Documents gràfics, restes físiques i proposta de localització

Pràcticament nul·la és la documentació gràfica del palau d'Ondara. De 1575 és un projecte de fortificació del castell de Dénia, redactat per Vespasiano Gonzaga, acompanyat per un plànol i una vista aèria²⁰ de la vila de Dénia. Al fons a l'esquerra, baix Segària, apareix representat molt esquemàticament un edifici amb dues torres. L'edifici no pot ser altre que el palau d'Ondara, encara que pel seu esquematisme planteja dubtes —podria ser també el palau del marquès de Dénia a El Verger— i aporta nul·la documentació. (Fig. 25)

L'any 1983 vaig plantejar una proposta de localització del palau, situant-lo sobre la plaça Major. Aquest emplaçament no és correcte, doncs em basava sols en criteris urbanístics —la desaparició d'un edifici important pot configurar una plaça—, donat que desconeixia les importants restes embegudes entre les cases i mancava de documentació, llevat de la descripció de Marc Antoni Palau. (Fig. 26)

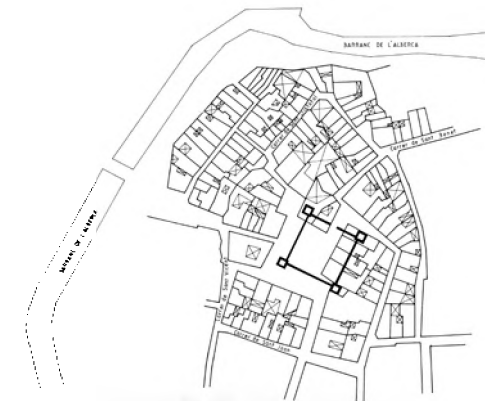

Fig. 26. Proposta d'emplaçament del palau d'Ondara (Josep Ivars)

Les restes visibles del palau estan embegudes al nord de l'illa delimitada pels carrers Lluís Santonja, plaça Major, Bonaire, Trinet i Sant Joan. Sens dubte, la principal és la denominada torre del Rellotge, una de les quatre torres cantoneres, que s'ha conservat gràcies al seu ús com a rellotge municipal: és una torre de planta quadrada, de dues plantes, amb murs de càrrega de maçoneria i cantonera de pedra picada de Xàbia; la façana que recau a la plaça Major presenta una tronera d'arc rebaixat per planta, amb biaix escalonat cap a l'interior; la tronera de la planta baixa presenta troneres de secció quadrada a cada costat, per a ús d'armes de foc de mà. No és visible cap fàbrica de tàpia, pel que

20 Plano en perspectiva de la Plaza de Dénia y de sus alrededores. AGS, MPD, 07, 120.

hem de suposar que la maçoneria folra la tapia original, o bé la torre fou reconstruïda de nou. (Fig. 27)

De l'espatlla de la torre naix un mur de tàpia valenciana en direcció cap el carrer Trinquet i entre les cases 8 i 10 (mur A). (Fig. 28)

Paral·lel al carrer Trinquet i a l'interior de les cases 8, 6 i 4 corre un doble mur de tàpia valenciana, el més llarg de tots dos és d'uns 26m (murs B i C). (Fig. 29, 30 i 31)

Entre les cases 22 i 24 amb frontera a la plaça Major, a mode de mitgera, hi és un mur d'uns 16,73m, que conté una portalada de mig punt amb dovelles de pedra picada de tosca de Xàbia, actualment no visible (mur D). (Fig. 32.)

A les cases 26 i 22, que donen a la plaça Major, no hi ha restes però sí notícies orals. A la primera es cita la demolició d'un mur d'espessor superior al normal situat a la façana; durant la demolició de la casa 22, a les dècades 60-70 del segle passat, Robert Miralles ens comenta l'existència d'una potent cimentació que ocupava la primera nevada. (Fig. 33)

Fig. 27. Emplaçament de la torre del Rellotge (Josep Ivars)

Fig. 28. Mur A (Josep Ivars)

Fig. 29. Mur B (Josep Ivars)

Fig. 30. Mur C (Josep Ivars)

Fig. 31. Mur C (Robert Miralles)

Fig. 32. Mur D (Robert Miralles)

Fig. 33. Restes arquitectòniques del palau d'Ondara (Josep Ivars)

Amb la conjunció de la documentació gràfica i escrita i les restes arquitectòniques existents, és possible avançar una proposta de restitució de planta, incidint en que és una proposta inicial, subjecta a canvis.

La porta principal, per lògica, deuria estar orientada a l'oest, en el llenç més a prop de la via de comunicació que creua les terres de nord a sud; però també és la zona amb pendent més suau i la que dóna a un gran espai obert mai edificat, amb més que probables orígens comercials, és a dir l'actual plaça Major. Enfront d'aquesta porta hi havia una barbacana, segurament en origen un recinte descobert de planta rectangular o quadrangular; disposava també de porta, segurament alineada amb la principal i de semblants característiques formals i constructives. Des de la porta principal s'accedeix al pati mitjançant un espai cobert. A dreta o esquerra de la porta principal estava la torre major, que no hem de confondre amb la torre de l'homenatge, aliena a les nostres terres. Per tant aquesta torre ha de ser l'actual del Rellotge, a dreta de la porta principal, o la situada a l'esquerra de la porta. Per torre major hem de veure una torre de majors dimensions en planta i altura, alhora que habitatge senyorial i darrer recinte. Els murs actualment existents *a*, *b* i *d*, deuen de formar part del perímetre del palau, on les dues torres no mencionades deurién d'estar en l'encontre dels citats murs, definint un recinte més o menys quadrangular amb quatre torres en els angles. Entorn el pati es situarien totes les dependències anteriorment mencionades (cambres, menjador, sales, capella, cuina, etc). (Fig. 34)

Fig. 34. Proposta de restitució del palau d'Ondara (Josep Ivars)

Conclusions

Hem de descartar un origen andalusí del que fou palau fortificat d'Ondara, del qual a hores d'ara resten nombrosos murs embeguts dins del caseriu i l'emblemàtica torre del Rellotge. Dir o recolzar el contrari comporta justificar una certa continuïtat social abans i després de la conquesta, i també afirmar que durant l'època andalusina hi hagué una societat feudal occidentalitzada.

El palau/castell d'Ondara és d'origen cristià, posterior a la conquesta d'aquestes terres per part de Jaume I en 1244, construït a finals del segle XIII o principi del XIV. No hi ha que descartar que la construcció del palau tinga relació amb l'intent de fundació d'una nova pobla, evidentment fracassada de ser així. Aquest plantejament és especulatiu, no fonamentat documentalment, però la presència de població cristiana i la construcció d'un palau fortificat als voltants de 1300, amb evidents paral·lelismes amb Olimbroi i Forna, permet plantejar-os aquesta possibilitat.

BIBLIOGRAFIA

CHABÁS LLORENS, R. (1886-1887): Orambroy, *El Archivo*, I, pp. 68-69, Edició facsímil Diputació Provincial d'Alacant i Ajuntament de Dénia, 1985.

CUENCA ADAM, A. 1984-1985: Un registro de los Duques de Gandía (1402-1406). Regestas e índices, *Estudis Castellonencs*, 2, pp. 493-587, Diputació de Castelló, Castelló de La Plana.

DE CAPMANY Y DE MONTPALAU, A., (1779): *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, vol. II.

EPALZA, M. DE (1994): L'estructuració comarcal de la Marina d'Ondara en època àrab (textos i toponims), *Aguaits*, 10, pp. 7-11.

ESPINALT, B. (1786): *Atlante Espanyol*, Descripción del Reyno de Valencia, Volum X part II, veu *Villa de Ondara* (208-211).

GONZÁLEZ DEL REGUERO, V. (1818): *Romancero e historia del mui valeroso caballero el Cid Rui-Díaz de Vibar*.

GUICHARD, P. (1987): *Estudios sobre historia medieval*.

GUITART APARICIO, C. (1986): *Castillos de Aragón*, vol. I.

IVARS PEREZ, J. (1983a): Urbanisme musulmà a la vall de la Rectoria, *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos*, 38, pp. 7-36.

IVARS PEREZ, J. (1983b): Urbanisme islàmic a Ondara, *Festes populars Sant Jaume*, Ondara.

Llibre del repartiment, edició d'Antoni Ferrando i Francés, (1979).

Llibre dels fets de Jaume I, edició, transcripció i actualització a cura d'Antoni Ferrando i Vicent Josep Escartí.

LLOPIS BERTOMEU, V. (1947). *Calp*.

MALO DE MOLINA, M. (1857): *Rodrigo el Campeador. Estudio histórico*.

MARIANO RIBERA, M. (1725): *Celeste Real Patronato de el Real, y militar Orden de Nuestra Señora de la Merced. Redención de cautivos Christianos*.

MENÉNDEZ FUEYO, J.L. s.d.: *Informe que realiza el técnico de exposiciones y colecciones del MARQ acerca del castillo de Forna*, s.p. (www.atzuvia-forna.com/pdf/informe%20marq.pdf)

MENÉNDEZ PIDAL, R. (1947): *La España del Cid*, Obra completa, vol. 6.

MESTRE PALACIO, J. (1970): *Alcalalí*.

MIRALLES, R. (1981): *La demografia d'Ondara al segle XVIII*.

MIRET I SANS, J. (1918): *Itinerari de Jaume I "el Conqueridor"*.

MUÑOZ LORENTE, G. (2008): *La guerra de la Independencia en la provincia de Alicante (1808-1814)*.

PALAU, M.A.: *Diana desenterrada. Antiguas memorias y breve recopilación de los más notables sucesos de la ciudad de Denia, desde su antiquísima fundación hasta el estado presente*. Edició facsímil del manuscrit de 1643. Alacant. Excm. Diputación de Alicante, (1975).

Poema de Mío Cid, transcripció de Luís Guarnier, (1940).

RIBERA MATA, M.J. (1985): *La Taifa de Denia*.

RICHART GOMÀ, J. (2001): Ondara i el seu castell: 1372-1407, *Aguaites*, 18, pp. 97-103.

RISCO, M. (1792): *La Castilla. Historia de Rodrigo Díaz*.

SANCHIS Y SIVERA, J. (1922): *Nomenclator geográfico-eclesiástico de los pueblos de la Diócesis de Valencia*.

SESER PÉREZ, R. (2010): La presa de possessió de la senyoria d'Ondara de l'any 1502: problemes senyorials i aportacions a la demografia i onomàstica d'Ondara, *Aguaites*, 29, pp. 163-197.

TORRÓ ABAD, J. (1999): *El naixement d'una colònia*.

TORRÓ ABAD, J. (2001): Dominar las aljamas. Fortificaciones feudales en las montañas del reino de Valencia (siglos XIII-XIV), *Mil Anos de Fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*, *Actas do Simpósio Internacional sobre Castelos*, pp. 451-462.

**UN MESTRE PER UN POBLE:
JOSÉ MONCHO SALORT
SETLA 1911 – ONDARA 1999**

Carlos Torres García

Preàmbul

En aquest treball es pretén rendir un càlid homenatge a Don José Moncho Salort com a mestre. També, a tots els homes i dones que veieren truncada la seua vida personal, familiar, professional i, fins i tot, la pròpia vida, com a conseqüència de la Guerra Civil Espanyola. Molt especialment als ondarencs i ondarenques, residents a Ondara i professionals de l'educació. Aquest treball va a presentar-se en cinc apartats: l'home, els llocs, els estudis, el treball i un apartat com a conclusió.

S'ha eludit deliberadament un estudi sociopolític de José Moncho, que caldria deixar en mans de politòlegs. Aquest treball té una vessant primordialment pedagògica o de Història de l'Educació.

1. L'home

És conegut que José Moncho Salort naix a Setla i Mirarrosa (dos dels tres pobles que actualment constitueixen el municipi d'Els Poblets), el tretze d'agost de mil nou-cents onze. Fill de José Moncho Vives i de Pascuala Salort Andrés.¹ Els pares de José Moncho vivien a Setla, al que era carrer Pego, núm. 3 (actualment carrer Cervantes).

¹ Segons extracte de partida de naixement del Jutjat de Pau, que signen José Moncho Gregori com Jutge Municipal de Setla i Mirarrosa i José Aguilar Rostoll com Secretari del Jutjat. Tot inscrit al tomo 10 secció de naixements, foli 10. Document procedent del jutjat de Pau dels Poblets.

Els testimonis familiars de la seua germana, fills i nebots ens diuen que Moncho va residir allí i va anar a les escoles públiques. Els seus estudis de Magisteri els va fer a València i Alacant.

José Moncho als 18 anys. Cedida per Rosa Moncho.

Els testimonis i la seua trajectòria personal, ens permeten qualificar-lo com home culte, molt culte, de moltes lectures. Hi queden pocs vestigis de la seua biblioteca personal, encara que alumnes seus de Setla i Ondara diuen que hi era abundant (els trasllats de residència també han tingut a veure). A més dels seus estudis a les Escoles de Magisteri, el pas com a responsable de la biblioteca *Salvador Cabrera* d'Ondara, van afavorir la seua vinculació a la lectura i la documentació. Hi era capaç de citar de memòria a poetes, escriptors i filòsofs (especialment clàssics i historiadors).

Ha tingut excel·lents professors a les escoles normals de València i Alacant. Ha estat bon estudiant. Curs per any, destacant en Geografia. Com a mestre, era molt organitzat, metòdic, exigent amb si mateix i amb els alumnes. Bon conversador, extraordinari orador, comunicador cultural a les seues xerrades, polític als actes públics, mestre a les escoles...

En totes les situacions de la seua vida, buscava on estaven els que necessitaven aprendre (com a estudiant, a l'Ateneu dels Poblaters Marítims de València; com a mestre, a les escoles i acadèmies; com a militar, tal vegada milicià de cultura al front en temps de guerra o a la rereguarda; com a pres, al reformatori; classes particulars, acadèmia, escoles públiques...) Vinculat per coneixements i vocació als intel·lectuals de la *Institución Libre de Enseñanza*, de Giner de los Ríos, Cossío, Barnés, Gómez Serrano, Martínez Bay, etc.

Aficionat i entenedor de la pilota valenciana, que no jugador, primer amb el joc al carrer i successivament al trinquet d'Ondara.

Dedicat i amant de la seua família: dos matrimonis dels qual ha tingut dos filles i un fill.

Sindicalista (de la FETE-UGT) i polític militant d'esquerreres. Un home del seu temps i compromès amb ell. Res del que passava li era estrany.

2. Els llocs

Setla i Mirarrosa: el poble del seu naixement i vivències familiars, infantils, escola primària, fins setembre de 1926 (tenia 15 anys), que marxa a València a estudiar Magisteri; a Alacant pel mateix. Mobilitzat durant la guerra Civil, combina Alacant i Setla amb diferents desplaçaments per la seua activitat cultural (consta una conferència en Alcoi al voltant de les teories freudianes). Torna al seu poble sovint a les vacances i als períodes de separació del cos de mestres, fins 1949 que passa a residir a Ondara.

València, residència com a estudiant: a Pueblo Nuevo del Mar (València), on passa a viure al carrer Pescaderia, 28 (carrer que canviaria de nom successivament). Ací viu a casa de sa tia tot avalat pel marit Peregrí Alpera² (mariner, reconegut i parent de alguns mariners residents encara als Poblatos Marítims), mentre cursa els estudis de magisteri a l'Escola de Magisteri de València, al carrer Arquebisbe Mayoral (al mateix bloc de l'Ajuntament). Les dates existents en documents que se citen, confirmen la seua residència entre el 29 d'abril de 1926³ i el 30 de setembre de 1929.⁴

Durant el curs 1929-30 es desconeix on estava per no posar residència a la sol·licitud de matrícula de quart curs, amb la signatura de son pare. A 1 de desembre de 1931 demana ser admès des de València a l'examen de revàlida.

Alacant, resident com a estudiant: el 2 de setembre de 1932, demana per escrit signat a Setla i Mirarrosa participar en *examen-oposición* per ingressar a l'Escola Normal de Magisteri Primari d'Alacant (*numerus clausus* del Pla Professional de 1931). Ací consta que resideix almenys els anys 33, 34, 35 i parcialment el 36.

El 26 de setembre de 1932, ja en Alacant, es matricula del primer curs del Pla Professional de Magisteri de 1931. A l'Acta final de Curs, el 17 de juny de 1935, per la qual es qualifica la prova final, se li assigna el número d'accés al Cos de Magisteri. El 21 de maig de 1936⁵, José Moncho declara que està «cursando estudios en la Escuela Normal de Alicante» en document dirigit al Director de la *Escuela Normal del Magisterio Primario* de València.

2 El 22 de setembre de 1926, en la sol·licitud de matrícula a la Escuela Normal de Maestros de València determina «como padre o encargado a Peregrino Alpera»- Dossier UV, p. 21.

3 En aquesta data i en document signat per José Moncho on demana ser admès a les proves d'ingrés a la Escuela Normal de Maestros de València, el 29 d'abril de 1926. Dossier UV, p. 20.

4 Data on signa son pare la matrícula de 4t Curs. Dossier UV, p. 27.

5 En escrit signat per José Moncho a Alacant, el 21 de maig de 1936, dirigit al Sr. Director de la Escuela Normal del Magisterio Primario de València «solicitando remitan el título de maestro a la Escuela Normal de Alicante». Al qual contesta la directora, la prestigiosa pedagoga María Villén. Dossier documents procedents de la Universitat de la Universitat d'Alacant

Margarida, com alumne de pràctiques remunerades: el 16 de setembre de 1935⁶, don José pren possessió com alumne en pràctiques de l'Escola Unitària de Margarida (Alacant). Encara viu a Pego una alumna que anà a la seua classe. Romandrà en aquesta localitat fins el 20 de maig del mateix any.

Pego, com alumne de pràctiques remunerades: el 21 de maig de 1936 acudeix també com alumne en pràctiques a Pego, fins el 31 d'agost del mateix any, vacances incloses. Documentalment consta estar prestant els seus serveis des de l'1 de juliol de 1936 al 24 de novembre de 1941⁷, sols documentalment. Queda a Pego constància verbal efectiva de la seua estància, no documental ni en les fotos del claustre a l'època. Tal vegada, fóra milicià cultural en temps de guerra, encara que a efectes professionals, aquesta activitat es comptabilitzés com a exercici professional a Pego, on segurament exercirà a les primeres dates esmentades.

Ondara, on treballa: el 1949 ve a Ondara, procedent de la Setla, a treballar a les bodegues de Boluda (esta família de bodeguers estaven relacionats comercialment amb la mare de José Moncho), en qualitat de comptable a mitja jornada. La resta de la jornada la compatibilitza amb l'Acadèmia *Santa Ana* d'Ondara i la biblioteca *Salvador Cabrera*, fins setembre de 1966. Estarà posteriorment un curs com propietari provisional rehabilitat el 1965- 66.⁸

Yeste, pedania d'Alcantarilla de Abajo (Albacete): entre setembre de 1966 i agost de 1967.

Torna a **Ondara** per concurs de trasllats: a partir de setembre de 1967, on exerceix com a mestre nacional fins la seua jubilació el 1976, residint en aquest poble fins la seua mort.⁹

6 En full de serveis validada per la Delegació Provincial del Ministeri d'Educació d'Alacant el 10 d'octubre de 1967 – pàgines 100, 101 i 102. Dossier AGA - Arxiu General Administració.

7 Ídem.

8 Ídem.

9 En full de serveis validada per la Delegació Provincial del Ministeri d'Educació d'Alacant el 22 de març 1976 – pàgines 141, 142 i 143. Dossier documents AGA.

3. Els estudis

Ensenyament primari

El seu ensenyament primari el fa a Els Poblets fins els 14 anys (ensenyament primari superior en Gràfic 1), quan sol·licita entrar i aprova l'ingrés a l'Escola Normal Masculina de València (29 d'abril de 1926), a punt de fer 15 anys.

Segurament la decisió de fer-se mestre, estaria motivada per les indicacions de l'escola, per la seua capacitat per seguir estudis, l'ànim i suport familiar. En aquell moment, els alumnes anaven a l'escola, com a molt, fins els 12 anys. Continuar estudis era propi de les classes acabalades amb escasses excepcions.

Estudia magisteri a València. Pla Bergamín de 1.914¹⁰

El 26 de setembre de 1926, don José sol·licita la matrícula de primer curs de Magisteri, pla 1914, tot fent-se càrrec d'ell Peregrí Alpera, aleshores casat amb una germana de sa mare, sa tia Teresa Salort.

De 1926 a 1929, don José estudia a València. Viu al domicili de sa tia, al carrer Pescaderia, 28, carrer que successivament canvia el nom (Marina Auxiliante, Hombres del Mar). Encara existeix aquesta casa als Poblats Marítims i, fins i tot, parents llunyans de Peregrí que porten el cognom Alpera.

Casa on residia D. José Moncho. C/ Pescaderia, València.

¹⁰ Aquest Pla d'Estudis reb el nom del Ministre que el porta endavant a 1.914. Figura en el Dossier procedent de Arxiu Històric de la Universitat de València.

Dóna classes per a adults a l'Ateneu del Cabanyal. Queda constància verbal d'aquesta ocupació, que no documental, en declaracions fetes per els seus familiars de València.

ORGANITZACIÓ ESTUDIS MAGISTERI PLA 1.914	
Edat	
18-19	®
17-18	ESTUDIS DE
16-17	MAGISTERI
15-16	
14	↑ *
13	
11-12	Ensenyament Primari
10-11	Superior
9-10	
8-9	Ensenyament Primari
7-8	Elemental
6-7	

ESTUDIS DE
MAGISTERI
®
Batxillerat
*

*Ingrés ® Revàlida o examen final.

Ombrejat = Formació pedagògica i professional

Gràfic 1. Trajectòria acadèmica a València de José Moncho.

Magisteri - Escola Normal Masculina a València fins 1932

En el seu pla d'estudis figuren assignatures com les que es presenten a l'extracte d'expedient acadèmic de José Moncho i la certificació d'haver obtingut el títol.

Certificat acadèmic 1: Certificat Acadèmic. Arxiu Històric.

Façana de l'Escola de Magisteri d'Alacant 1930. Al carrer General Marvá.

Estudia magisteri a Alacant. Pla Professional de 1931

El 2 de setembre de 1932, sol·licita participar en l'examen-oposició per ingressar a l'*Escola Normal Unificada d'Alacant* (José Moncho tenia 21 anys). Fa dues vegades la carrera de Magisteri. La segon, magisteri ja universitari.

El 17 de juny de 1935, a l'acta de l'examen final de carrera (ordre del lloc a l'escalafó professional, número 20), es dona per aprovat el seu accés a les pràctiques professionals i posterior incorporació al cos de mestres. Aquesta acta és signada per cinc membres del tribunal, entre els quals figura una de les professores que més influïren en Moncho: Emma Martínez Bay. Aquesta professora estava casada amb un altre influent professor, Eliseo Gómez Serrano, tots dos importants docents a l'Escola de Magisteri d'Alacant, i que acabaren mal; la primera, amb el trasllat a València i el segon, afusellat per la seua vinculació política a la República.

Les pràctiques professionals les fa a Margarida i Pego (encara viu a Pego una exalumna de Margarida i un home que el recorda com mestre a Pego). Era el mestre que a Margarida «va mesclar a les classes els xiquets i les xiquetes, va donar algunes classes davall d'una gran olivera, li va regalar un llibre de classificació de plantes que encara conserva».

Els professors normalistes. El seu pensament pedagògic

Són nombroses, en aquella època, les publicacions dels professors de les Escoles normals de València i Alacant. Queda abundant constància de les seues activitats reglades i no reglades. Així com els llibres de consulta a la biblioteca de les escoles, on es contemplava bibliografia dels més rellevants pedagogs espanyols i estrangers del moment.

Per la seua rellevància, influència pedagògica i personal sobre José Moncho, cal anomenar alguns professors, a més dels esmentats, especialment d'Alacant, on estudià per segona vegada Magisteri: Eliseo Gómez Serrano, Emma Martínez Bay, Manuel Sala Pérez, María Puigcerver, Teodoro Terrés Lladó (que fóra posteriorment mestre a Ondara)... Dels tres primers consten informacions verbals donades a Leopoldo Iñareta, Joaquín Mestre i a l'autor d'aquest article. Terrés, a més a més, fou col·laborador als inicis de l'acadèmia *Santa Ana* d'Ondara.

A les escoles normals de València i Alacant, i fins i tot, a tot l'Estat espanyol, entre els anys 1926 i 1935, quan comença don José els estudis a València i els acaba a Alacant, és molt difícil separar la renovació dels ensenyaments dels mestres de la seua filiació política i pedagògica.¹¹

Eliseo Gómez Serrano

Manuel Sala Pérez

¹¹ Faustino Larrosa i Leonor Maldonado, escriviren un brillant llibre titulat *Las Escuelas Normales de Alicante: conservadurismo y renovación entre 1844 y 1.931*.

Hi ha tot un continuat de professors que quan reprengueren les classes, després de la guerra, continuaren el seu treball, fins i tot dirigint l'Escola Normal (cas de Manuel Sala). Altres foren depurats en diferents graus. Els cassos més extrems són l'afusellament de qui fóra director de l'Escola de Magisteri d'Alacant, N'Eliseo Gómez; així com d'altres abocats a l'exili o l'ostracisme, com ara Na Maria Villén, la qual fou directora de l'Escola de València.¹²

Els professors i professores normalistes. La seua pedagogia

En dir normalistes, en aquest cas, es fa referència als professors i professores de les Escoles de Magisteri de València i Alacant, a l'època de José Moncho com a estudiant.

Pedagògicament els professors i professores més actius són els institucionistes, és a dir, els influïts per les idees pedagògiques, filosòfiques i culturals de la *Institución Libre de Enseñanza* (ILE), tant joves com ja consagrats, que defensen i posen a la pràctica aspectes tan rellevants com:

- L'Escola Normal unificada. És el model que es seguia a Alacant quan don José era estudiant allí. A València era l'Escola Normal Masculina.
- Escola Normal sense llibres de text. La pròpia del pla professional de 1931.
- L'augment del nivell cultural i professional dels mestres.
- L'escola activa.
- Són militants i practicants de l'optimisme pedagògic.

¹² Qui millor resumeix el posicionament ideològic i, fins i tot pedagògic, evidentment és el títol del llibre de LARROSA, F. I. L. MALDONADO (2010), mencionat abans.

- Incorporen les teories de la Institució Lliure d'Ensenyament (ILE), i la filosofia del Krausisme. Sota els principis pedagògics de Giner de los Ríos, Bartolomé Cossío, Lorenzo Luzuriaga, Barnés, María Moliner, Rodolfo Llopis, Rafael Altamira... També d'altres conservadors rellevants com Manjón, Poveda, Amigó, etc.
- Influeixen altres grans autors estrangers, especialment Froebel, Decroly, Freinet, Dewey, etc.
- És una època de gran moviment de renovació pedagògica, sols comparable en la nostra història als anys 1970 i 1990.
- Visiten diferents països, generalment europeus, per conèixer les experiències docents del moment.

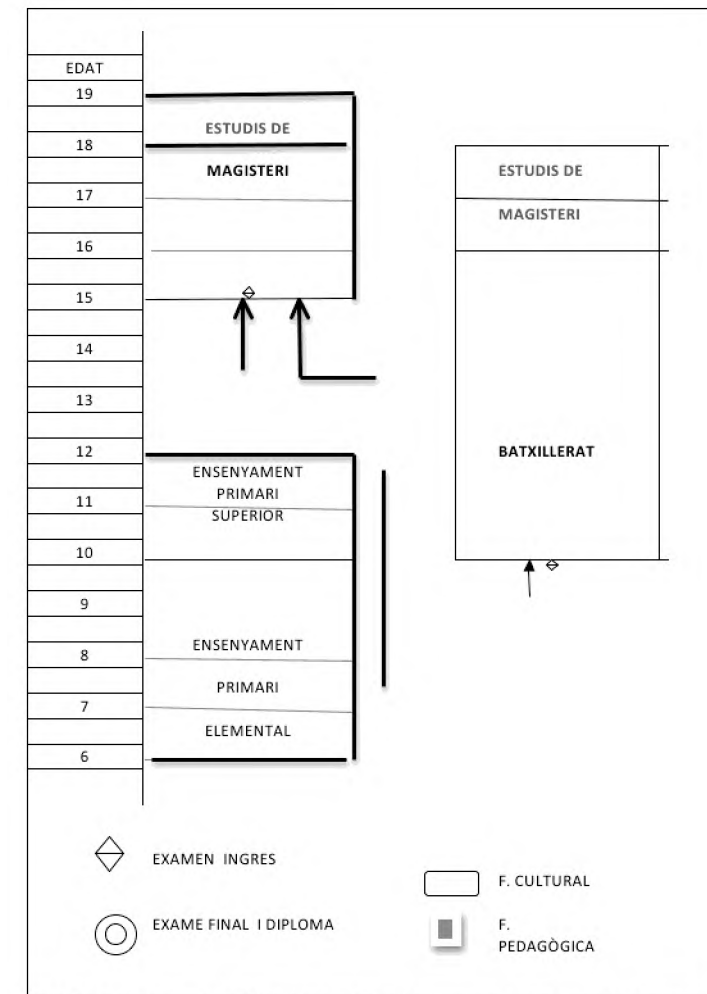
Els alumnes normalistes

Realitzacions, vivències culturals i/o propostes pedagògiques que José Moncho coneixia, també com estudiant (Moreno, M. Pág.104-115):

- Els principis de *l'Escola Nova*. El mètode intuïtiu i el procediment socràtic.
- Els principis de l'escola laica, gratuïta, obligatòria, activa i única
- L'escola mixta. Coeducativa.
- La investigació educativa, com element de millora de l'ensenyament.
- Les *Misiones Pedagógicas*.
- Les Colònies Escolars.
- Les noves construccions i organitzacions escolars.

Al gràfic que es presenta a continuació, es veu una formació de base sòlida. Mai els mestres espanyols havien tingut una formació universitària, i tardarien molt a recuperar-la, fins el Pla d'Estudis de 1967.

PLA D'ESTUDIS DE MAGISTERI DE 1.931

ELABORACIÓ BASADA EN: FERNÁNDEZ ASCARZA / 1. Diccionario de Legislación de Primera Enseñanza. Magisterio Español, Madrid 1.924. Pág. 397

Una aproximació als companys d'estudis de don José a Alacant,¹³ ens porta a conclusions semblants a les dels professors. A la Guerra Civil 1936 – 1939, uns al bàndol nacional, d'altres al republicà. Hi han morts al front, afusellats, cessats, deportats fins a Guinea Equatorial, en

13 En consten 37 a l'acta final de carrera de 17-6-1935 reproduïda a continuació.

diferents graus de depuració; uns tenen plets amb les administracions educatives fins els anys 90, altres continuaren als seus llocs de treball on hi foren condecorats. Els hi ha brillants en el seu camp o d'altres: Pilar Casamayor Moltó a Monòver, José Azuar Carmen a Alacant, Francisco Oliver Forner a Catral, Teodomiro López Mena a Elx, José Moncho Salort a Ondara..

4. El treball: inici de la docència; depuració – reincorporació

Estudiant en pràctiques.

Quan els alumnes del Pla Professional de 1931 acabaven els tres anys de carrera hi feien l'examen final, eren declarats estudiants en pràctiques remunerades i els enviaven a diferents escoles, José Moncho estigué en dos llocs:

Margarida. Escola unitària. De setembre de 1935 a maig de 1936.

Pego. Escola graduada, de maig a setembre de 1936. Després ja consta a Pego com a mestre propietari, de juliol 1936 a novembre de 1941, abans del cessament, havia estat suspès d'ocupació i sou. L'últim període inclou la mobilització per la Guerra Civil.

Escola a Margarida. Carlos Torres.

*Foto actual antic Col·legi de Pego.
Carlos Torres.*

La guerra civil i la depuració

La guerra militar va de 1936 a 1939. José Moncho va estar probablement com «milicià d'educació o de cultura», la terminologia legal tracta del «milicià de cultura», (MARTÍNEZ SORIA, p. 98), on es van enquadrar molts mestres de la part republicana, encara que oficialment consta com a mestre de Pego i declara estar destinat a «una escuela de la capital con un sueldo de 4.000 pesetas anuales hasta su movilización, que pasa a ser de 300 pesetas mensuales del ejército».¹⁴ L'objectiu principal d'aquests milicians culturals era l'alfabetització del combatents.

Consta que una de les activitats realitzades per José Moncho és la conferència impartida a Alcoi en una setmana pedagògica amb el títol *El psicoanálisis aplicado a la Pedagogía*.¹⁵

Les persones que visqueren la guerra han dit que el pitjor va venir després, la postguerra (expressió popular a Ondara).

Pel que fa al cas de Moncho, la depuració transformà el seu devanir (a ella estaven sotmesos tots els funcionaris de la República, encara que no tots en la mateixa intensitat/duració), i l'empresonament posterior. Aci l'afecten les dues qüestions. Pèrdua d'ocupació i sou i, per sentència del 24 de novembre de 1941, va ser condemnat a presó i separat dels Cos de Magisteri.

Reformatori d'Adults d'Alacant

¹⁴ Informació procedent d'una «Declaración jurada» signada en Setla el 13 de abril de 1939. Dossier procedent de la AGA, p. 49.

¹⁵ Informació procedent del text manuscrit *Pliego de descargos*. Dossier procedent de la AGA, p. 60.

Com expliquen les depuracions?

La **depuració** és considerada, en principi, pels historiadors especialistes (FERNÁNDEZ SORIA I AGULLÓ: 1999) com:

- El principi d'exclusió de la dissidència.
- És una crida d'atenció per fer interioritzar la derrota.
- Pretén la capitulació ideològica, submissió, disgregació social.
- Amenaça permanent i dissuasiva, mare de l'autocensura.
- És un error. Té uns efectes aterradors: físics, psicològics, socials...
- Es considera una acció primitiva i preventiva.
- És forta al professorat, que en principi no és un cos compromès ni política ni ideològicament.

Represaliats

Els depurats, a la fi, són represaliats. Els primers indicis de depuració apareixen al regnat de Ferran VII. Es reproduïxen a l'època de Primo de Rivera (cas de Carmen García de Castro i altres). Ja s'han citat alguns casos de depuració de professors. Mai com al període comprès entre 1936 i 1939 i següents on calia «borrar yerros del pasado».

Per (MAYORDOMO: 1.998), consten almenys tres etapes:

- *1a Etapa.* Dels primers mesos de la guerra fins novembre/desembre de 1936. Depuració caracteritzada per la seua brutalitat.
- *2a Etapa.* Des de l'anterior fins el final de les operacions militars.
- *3a Etapa.* Entre 1939 fins 1950-52 (Comissions de depuració). Més metòdica i organitzada. El nostre cas, la represàlia i les sancions documentades es produeixen en aquesta etapa.

Açò pareix oblidat per la societat espanyola. La transició a la democràcia espanyola ha creat una situació d'amnèsia política. «olvido memorioso» que diria Pedro Laín.

Raons que es donen per documentar i aplicar les sancions.

Cal explicar, amb el major rigor possible, les raons que la documentació escrita precisa al voltant de les sancions de José Moncho, tot acudint al marc general de sancions sense les quals no serien comprensibles les mateixes. Consten fonamentalment de fons orals i documents de l'Arxiu General de l'Administració (AGA).

Els professors (FERNÁNDEZ SORIA J.M. i C. AGULLÓ: 1.999), distingeixen 9 causes principals, que inclouen unes subdivisions, fins 33, entre les quals i de forma resumida, cal destacar: causes polítiques, sindicals, religioses, morals, pertinença a l'exercit republicà, professionals, contribucions econòmiques, culturals i humanitàries, d'altres.

Conseqüències a les que porten les causes?

Les causes per sancionar els professors, porten a nou tipus de sancions fonamentals (que inclouen altres vint-i-sis subdivisions), de diferents consideracions, tals com: confirmació al càrrec, inhabilitació per càrrecs directius i de confiança, trasllat dintre de la província, prohibició de sol·licitar vacants per un temps, suspensió d'ocupació per un temps, jubilació forçada, separació definitiva del cos, d'altres.

És el moment de documentar les suposades causes i les sancions aplicades a José Moncho. Es produeix per causes de caràcter polític, sindical, religiós, moral, professional i altres.¹⁶

Quan demana la incorporació a l'escola, després de la guerra Civil, la Inspecció d'Ensenyament d'Alacant li demana una declaració jurada per conèixer, entre altres qüestions, la seua adhesió al marxisme (punt F); afiliació a partits polítics i entitats sindicals, així com cotitzacions voluntàries (punt J) i pertinença a la maçoneria (punt K).

¹⁶ Qüestionari de «Declaración jurada. Inspección Provincial de 1ª Enseñanza de Alicante» AGA.

Dels diferents documents que demana la «Comisión Depuradora del Magisterio Nacional» d'Alacant, i que s'han pogut analitzar, consten i són determinants el següents:

a) Escrits i qüestionaris, procedents de la «Comisión Depuradora del Magisterio Nacional» d'Alacant, de 31 d'agost de 1939.

Aquests escrits van dirigits a l'alcalde, rector de la Parròquia, cap local de la FET i les JONS de Setla i Mirarrosa; comandant del destacament de la Guàrdia Civil (en aquest cas d'Ondara i de Pego).

En ells es pregunten la pertinença a Partits del Front Popular, a societats secretes, la tasca a l'escola, la conducta política i social, la conducta moral i religiosa, propagandes dissolvents, entre d'altres.

b) Les contestacions als qüestionaris anteriors són variades.

c) La valoració prèvia als escrits del veïns de la Setla: José Andrés i José Alcaraz, sobre José Moncho, com a mestre el qualifiquen de «persona de intachable conducta moral» (ací es tracta de persones vinculades afectivament a la família de José Moncho).¹⁷

La depuració – reincorporació.

El bienni 1940–1941, en el cas de José Moncho, és el principi d'una sèrie de dades fatídiques i uns anys especialment negres per les raons expressades a continuació.

Es distingiran les conseqüències de la «Comisión de Depuración de Alicante» així com les d'una denúncia de quatre autoritats locals de Setla i Mirarrosa davant la «Comisión Depuradora del Magisterio Nacional» i el jutge instructor del Jutjat Militar de Dénia, per haver

17 Document de denúncia davant el President de la Comissió Depuradora del Magisterio Nacional d'Alacant, de 16 de març de 1940. Dossier procedent de la AGA, p. 67.

contat un acudit sobre Franco.¹⁸

Del primer cas, consta la suspensió d'ocupació i sou.¹⁹ Posteriorment, el 2 de desembre de 1940 a Alacant i el 22 de gener de 1941 a Madrid, es proposa i dictamina respectivament, la «separación definitiva del Servicio y baja en el Escalafón».²⁰

El novembre de 1940, des del reformatori d'adults d'Alacant (on està empresonat José Moncho), en presó provisional, fa un «pliego de descargos». El 26 de juny és condemnat a sis anys i un dia de «prisión mayor de suspensión de todo cargo durante la condena». Al jutjat militar d'Alacant, Albacete i Múrcia, en declaracions de José Moncho, s'ofereix per donar classes als presos durant aquest temps, cosa que fa.

El 23 de febrer de 1942, José Moncho és alliberat condicionalment, atenent a la seua bona conducta, segons el Director de la Presó Reformativa²¹ (el 28 de març, a la mateixa presó, va morir el poeta Miguel Hernández).

Quan finalitza el termini de la sentència, José Moncho demana el reingrés, per primera vegada, el 22 de març de 1947, tot acompanyant documents que certifiquen la seua bona conducta, del delegat local del CNS, del rector i de l'alcalde de Setla i Mirarrosa. Però, el reingrés no l'aconsegueix fins el 14 de juny de 1965,²² on el jutjat de revisions, prèvia petició de l'interessat i l'acreditació de l'alcalde Alfredo Comes, els regidors Antonio Fornés i Francisco Ortolá; i el rector d'Ondara Francisco Falcó, determina que:

[...] la poca entidad o gravedad de los cargos imputados en 1941 a este Maestro, pues no hay en ellos ni actos de crueldad o perversión, ni

18 Document de denúncia davant el President de la Comissió Depuradora del Magisterio Nacional d'Alacant, de 16 de març de 1940. Dossier procedent de la AGA, p. 67.

19 Ídem.

20 Procedent de la Comissió Superior de Depuració, de 22 de gener de 1940, per la qual es dictamina la dita separació definitiva. Dossier procedent de l'AGA.

21 Informació procedent del certificat de alliberació personal de 23 de febrer de 1942. Dossier procedent de l'AGA, p. 74.

22 Informació procedent del Ministeri d'Educació Nacional. Jutge Superior de Revisions. Dossier de l'AGA, pp. 92-93.

delitos de carácter común, ni otros que supongan peligrosidad, parece que la pena de separación del Servicio es demasiado rigurosa, reservada como debe estar la misma para los casos más graves. Dejando sin efecto la OM de noviembre de 1941. Firmado el Juez Superior de Revisiones.²³

Els familiars i amics de José Moncho, manifesten la enorme alegria que es va produir al seu entorn.

De la separació del cos fins l'Acadèmia Santa Ana. 1941 a 1965

De forma telegràfica, els fets més destacats d'aquest anys són:

- Consta que donava classes particulars a la casa de sa mare (la cambra). Segons declaracions de persones d'Els Poblets que eren alumnes seus. També va donar classes a El Verger, a la Torre del Duc de Lerma, al primer pis. Es va preparar de comptabilitat.
- Es casà amb Rosa Puchol i va nàixer el segon fill, José Miguel.
- El 1949, ve a Ondara a treballar de comptable a la *Bodega dels Boluda*, treballa a la Biblioteca *Salvador Cabrera* i obri l'*Academia Santa Ana* al carrer Major.

Casa Duc de Lerma a Verger. Carlos Torres.

Foto actual de la primera ubicació de l'Acadèmia Santa Ana al Carrer Major. Carlos Torres

Plaça José Antonio en 1949. Actual Plaça Major. Cedida per Robert Miralles.

Biblioteca Salvador Cabrera. Foto cedida per Toni Ortolà Romans.

Destil·leries Boluda. Foto cedida per Enrique Boluda Iñareta.

²³ Informació procedent del Ministeri d'Educació Nacional. Jutge Superior de Revisions. Dossier de l'AGA, pp. 92-93.

L'Acadèmia Santa Ana d'Ondara

La informació al voltant de l'Acadèmia és oral i presencial. Procedeix dels fills i exalumnes de José Moncho: José Miguel i Rosa, de Joaquín Mestre, Juan Femenia, Gabriel Marí, Carlos Torres i d'altres, mostra representativa del principi al final de l'Acadèmia (1949 – 1965). El seu tancament, coincideix amb el reingrés com a Mestre Nacional.

No s'han trobat, fins el moment, els seus apunts, les preparacions de classes, els exercicis ni el periòdic escolar que va fer Furió (Pepe Tomás Giner).

Professorat de l'Acadèmia Santa Ana d'Ondara

L'acadèmia és l'obra fonamental de José Moncho. A ell es deu la seua creació, funcionament, estil de treball, organització, direcció, era el que més hores li dedicava. Va comptar amb l'ajuda de molts professors en diferents èpoques, als quals és just anomenar, tant com a recordatori com a efectes meritoris:

José Moncho (donava moltes assignatures i classes)

Alberto (Bartolomé) i José (donaven Francès)

Pepita Bolufer (lletres)

Teodoro Terrés (Llatí, tal vegada Geografia)

Vicente i Federico (Religió/ Llatí)

Miguel Doménech i Gonzalo Ortolá (Educació Física).

Organització de l'acadèmia

L'activitat docent de l'Acadèmia s'organitzava durant tot el dia, donant-se classes pels matins, vesprades i de nits. Durant els matins es donaven les classes que no impartia José Moncho (Francès, Religió, Llatí...), ell treballava a les destil·leries.

Per les vesprades donava les classes ell mateix. Anaven junts alumnes de diferents cursos, agrupats en taules o triadors del mateix curs (ingrés de Batxillerat, primer, segon...). Els alumnes de comptabilitat anaven per la nit

Hi havia diferents torns al llarg de la vesprada.

Metodologia de treball

José Moncho utilitzava el treball combinat. Mentre atenia a un grup amb explicacions, la resta d'alumnes treballaven de forma personal (semblant al que es feia en les escoles unitàries). Exercicis dels llibres de text, pissarra, fitxes individualitzades preparades per Moncho a màquina o inclús a mà. De vegades en paper revers dels albarans de la bodega de Boluda.

Eren molt adequades l'activitat constant dels alumnes i la disciplina. Estaven permanentment actius, escoltant, llegint, fent o corregint exercicis i contestant preguntes.

Un percentatge important del temps dels alumnes era de l'estudi personal o exercicis a casa. S'havia de contestar bé i resoldre els exercicis (Moncho no entenia altres possibilitats). Per part del mestre, hi havia una activitat permanent, a les classes i amb la preparació de les mateixes a casa.

Les activitats dels alumnes anaven dirigides al més fonamental dels temaris. En els moments actuals, diríem conceptes instrumentals, propiciadors de les estructures mentals bàsiques. Les seues explicacions eren molt bones, tenia una claredat i una entrega admirables. No deixava que ningú no entengués el que explicava.

Els alumnes feien exercicis de Matemàtiques, Llengua, Física i Química i d'altres, contestant al mestre les preguntes, de forma oral. La memòria era un element fonamental. Tots els exercicis eren corregits personalment i a tots preguntava.

Els exàmens com alumnes lliures

Els alumnes de Batxillerat i Magisteri, anaven a examinar-se com alumnes lliures a l'Institut *Padre Eduardo Vitoria* d'Alcoi o l'Escola Normal d'Alacant.

Els de Batxillerat feien tots els exàmens en un dia, uns orals i altres escrits, fins i tot els exercicis de Educació Física. Un viatge de bona matinada a Alcoi, exàmens i retorn a Ondara. Els de Magisteri en diferents dies i a Alacant.

Viatge d'exàmens a Alcoi. Cedida per Gaspar Gavilà.

Reingrés i jubilació

Amb motiu del que a l'època es deia *25 años de paz* el 1965 Don José sol·licita la seua reincorporació al Magisteri Nacional i és acceptada. Les anteriors peticions, per escrit en consten dos (la segona el 1947), van ser rebutjades.

Una vegada reingressat, passa a exercir de nou a Yeste (pedania de Alcantarilla, Albacete), a l'escola unitària masculina. Després, per concurs de trasllats, torna a Ondara on exerceix fins la seua jubilació, el

1978. Com a mestre a Ondara, primer exerceix al Grup Escolar *Primo de Rivera* (Els Pins), d'allí passà al Col·legi Nacional Paraguai (actual Sanchis Guarner).

Escena escolar a Ondara. 20 de novembre 1973. Cedida Robert Miralles.

L'exercici com mestre nacional

Els primers anys exerceix a l'ensenyament Primari, participant molt activament. Fa un curs d'especialització en 5é d'EGB, previ a la implantació de l'EGB de la Llei General d'Ensenyament de 1.970.

Participa molt activament en les reunions de coordinació pedagògica del moment, molt especialment incentivant les innovacions dels joves mestres, que ens afecta en la metodologia de la lectoescriptura.

Consta que, amb la incorporació de l'EGB, forma un grup compacte amb els mestres Paco Reus i Juan Femenia a la segona etapa. Consten també (segons expressions de exalumnes i companys de treball) que:

- Era un bon company.
- Animava la coordinació del treball.
- Era «un mestre total», en coneixements, entrega, creia el que deia.

- La seua classe estava caracteritzada pel treball, el tractament exquisit i exigent amb els alumnes.
- Va treballar molt bé amb l'ensenyament de classes mixtes.
- L'activitat constant a classe ens impedia poder parlar, estàvem contínuament treballant.
- Es va adaptar molt bé a la nova metodologia de l'EGB.
- Puntual, bona preparació de les classes, mai dubtava del que tenia que donar i fer, ho portava controlat.
- Després d'una explicació de les seues quasi no calia estudiar.

Jubilació a la Residència Ramis. Foto cedida per Paquita Grimalt.

5. A mena de conclusió

Després d'haver parlat amb 75 persones, familiars, amics, alumnes i membres de l'administració educativa. Després d'haver consultat centenars de pàgines procedents de l'Arxiu Històric de la Universitat de València, l'Arxiu de la Universitat d'Alacant i de l'Arxiu General

de l'Administració (que no hagués pogut consultar sense el permís de la seua filla, Rosa Moncho) em condueix a una senzilla consideració: és una de les persones més importants d'Ondara al segle passat. Com a mestre, pare i, fins i tot, pel seu pas per la política local.

Ha tingut una vida intensa, repartida per diferents localitats, fonamentalment a la província d'Alacant, a València i Alacant capital.

La seua família a Setla i Mirarrosa, Ondara, Xàbia, Barcelona; el seu primer matrimoni, el quedar-se vidu, el segon matrimoni i els seus tres fills, l'han marcat com home profundament amant dels seus. Els comentaris mantinguts amb ells han estat molt emocionants, inoblidables.

La seua formació i cultura (fruit dels seus estudis a les Escoles de Magisteri de València i Alacant; de les seues lectures, dels contactes amb intel·lectuals i polítics) no té fàcil comparació amb altres del seu temps.

La dedicació a l'ensenyament ha estat present sempre al seu entorn, com a estudiant, com a mobilitzat a l'exèrcit de la República, com a presoner a Alacant, en classes particulars, a l'acadèmia d'Ondara i finalment com a Mestre Nacional.

Ha marcat la tendència a seguir a molts mestres, entre els seus alumnes i entre els companys de treball.

De José Moncho (*don José*), cal dir allò que ja deia el Cantar de Mio Cid: «que buen vasallo si obiese buen señor». No era necessari fer patir tant a un home que ha donat molt a la societat i que volia donar classe al Magisteri Nacional.

BIBLIOGRAFIA

AGULLÓ DÍAZ, M.C. (2009) «Tiempo de il·lusions, tiempo de silencio. Notas sobre la escuela en Alacant en la II República y el Franquismo». *Revista Canelobre* 55. Diputació Provincial d'Alacant.

AVANZINI G. (1979) *Le pédagogie au 20 siècle*. Editions Eduard Privat.

BARREIRO, H. (2008) «El legado educativo de la Segunda República». *Cuadernos de Pedagogía* 378. Abril, 2008.

BENEDETI SANCHO, L. (2012) «La Lucha por la Escuela Mixta. La coeducación durante la II República» dins *Estudios sobre la historia de la Enseñanza Secundaria en Aragón* pp. 318-328.. Instituto Fernando el Católico. Zaragoza

CUESTA, P (1976) «Ideario pedagógico de Cossio». *Cuadernos de Pedagogía* 22, octubre 1976.

Constitució de la República Espanyola, 9-XII-1931, article 26.

DE GUZMÁN, M. (1.986) *Vida y muerte de las Escuelas Normales*. PPU. Barcelona.

FERNÁNDEZ SORIA, J.M. Y M.C. AGULLÓ (1999) *Maestros valencianos bajo el franquismo*. Institució Alfons el Magnànim. València.

GONZÁLEZ PÉREZ, T. (1994) «Trazos históricos sobre la formación de maestros». *Revista Interuniversitaria de formación del Profesorado* 21, set-oct. 1994

LARROSA, F. I L. MALDONADO (2012) *Las Escuelas Normales de Alicante. Conservadurismo y renovación entre 1.844 y 1.931*. Universidad de Alicante.

MARTÍNEZ SORIA, J.M. (2007) *Iniciativas de alfabetización en la España republicana durante la guerra civil*. *Transatlántica de Educación* Vol.II. Iberoamérica de Educación Siglo XXI. México.

MORENO SECO, M. (2009) «Entre la tradición y la modernidad: La Educación en Alicante, 1875 – 1936» *Canelobre* 55. Diputació Provincial d'Alacant

PUELLES DE, M. (1986) *Educación e ideología en la España Contemporánea*. Ed. Labor. Barcelona

RUIZ RODRIGO, C. (1993) *Política y Educación en la II República*. Universitat de València. València.

LES REGALIES EN ELS SENYORIUS DE LA MARINA ALTA AL SEGLE XVII

Jaume Noguera i Mengual

1. Introducció

Per a Fernando Andrés Robres, els drets de monopoli constituïen un dels pilars més sòlids en què es basava el règim senyorial.¹ Aquesta és, sens dubte, una observació molt encertada: d'una banda, perquè tenien una gran amplitud (molí, almàssera, forn, fleca, carnisseria, tenda, taverna, hostal i fins i tot l'era de batre el blat) i, de l'altra, perquè –com bé diu l'autor que acabem d'esmentar– eren una important font de rendes per al seu titular.

Uns tals monopolis se'ls anomena sempre “regalies” en les cartes de poblament del segle XVII, i això lògicament ens sorprén per la referència al rei que hi ha en la paraula. L'explicació és senzilla, i ens la proporciona Eugenio Ciscar Pallarés: en l'època de la reconquesta es tractava de drets exclusius de la Corona, però l'evolució històrica posterior va determinar que passaren a formar part dels béns propis del

¹ ANDRÉS ROBRES, F. “Los derechos de monopolio en la Valencia del Antiguo Régimen: el ejemplo de Alfara y Burjasot durante el siglo XVII”. *Anales de la Universidad de Alicante. Historia moderna*. N° 2 (1982), pàgina 25.

senyor feudal, bé mitjançant una donació o bé a través d'una usurpació nobiliària.²

Aclarida aquesta qüestió de caire terminològic, convé advertir que en la present exposició s'empraran indistintament els dos conceptes (monopolis i regalies). Malgrat que el primer resulta més actual i entenedor i fins i tot més escaient, ambdós són intercanviables des del punt de vista de la seua significació. Per tal d'aprofundir en aquesta qüestió, caldrà anar examinant les regalies una a una en apartats *ad hoc*. L'estudi es basarà en les mencions que apareixen en algunes cartes pobles de la Marina Alta: les de Benimeli, els Negrals, la Vall de Gallinera, la Setla – Mira-rosa, Ondara, el Verger, Forna, l'Atzúbia, Pedreguer, Xaló – Llíber i Alcanalí.

2. La carnisseria

La carnisseria és un monopoli econòmic que pertany al senyor. En el capítol IV de la Carta Poble de la Baronia d'Alcanalí s'expressa clarament l'obligació que tenen els vassalls de comprar en aquest establiment i en castiga la contravenció amb la pena de 60 sous. Aquesta suma també la recull la Carta Poble de Xaló-Llíber, però a més afegeix-hi una regulació més detallada en el capítol XXIII: *Ytem, és estat y és pactat, avengut y concordat per y entre les dites parts que lo lloch de la carnisseria haja de ser y sia públich y que nos puga matar en aquella ningún moltó ni altra res que no vaja per son peu*.

Per tant, tots els animals devien entrar vius a la carnisseria, i només dins del seu recinte es podia procedir legalment a sacrificar-los. La menció que fa aquesta carta pobla sobre el caràcter públic de la carnisseria ha de ser entesa, no tan sols en el sentit d'un accés general per a tot els veïns, sinó també com a espai sotmés a un especial control per part de les autoritats municipals. En aquest sentit, cal dir que la societat del segle XVII és extremadament primmirada en la qualitat, el pes i la comercialització de la carn. Sobre la qualitat, ja hem vist

que l'animal destinat al sacrifici ha d'estar sa. Pel que fa al pes, com a protecció dels drets del comprador, el mostassaf ha de vetlar a fi que, a la carnisseria, sempre s'hi facen pesades que no siguen fraudulentos. I, finalment, respecte de la comercialització de la carn, l'únic lloc on se'n pot oferir al públic és la carnisseria, perquè el dret de piló, és a dir, de matar, tallar, capolar i vendre l'animal s'ha d'exercir dins d'aquest complex, que té les funcions d'escorxador i expenedor.³

3. El forn

En totes les encartacions trobem una referència al forn. Se'l considera com una regalia i s'hi estableix l'obligació d'anar-hi a coure el pa que s'haja pastat. Però el capítol XXV la Carta de Forna va un punt més enllà, quan prohibeix que els pobladors *puedan hacer en sus casas ni en otra cualquier parte tenores o hornillos ni otro cualquier artificio ni modo de coser pan, so pena de veinte y cinco libras aplicadoras a la dicha Señoría y de romper y desacer dichos hornillos o artificios*.

El *tenor* (també, *atanor*) a què fa referència aquesta carta era un forn portàtil. Es tractava d'una peça ceràmica que servia principalment per a la cocció del pa. La seua forma podia ser cilíndrica o de con truncat, i presentava almenys dues obertures: la superior –l'ull– per a l'evacuació del fum i la inferior –la boca– que servia per a la introducció del combustible i, posteriorment, per a la retirada de les cendres. Funcionava amb llenya prima, palla, fems i fins i tot el pinyol de l'oliva. Quan el foc quedava reduït a brases era el moment en què s'introduïa la massa circular del pa per l'obertura superior i se l'adheria a les parets calentes del forn que, generalment, eren estriades a fi de facilitar la referida acció.

El capítol XXI de la Carta Poble de Pedreguer recull una proporció referida al forn: per cada 25 pans cuits, els vassalls estan obligats a pagar-ne un. Cal recordar que el pa era una part fonamental de l'alimentació dels habitants de la Marina Alta al segle XVII, i aleshores es pastava a

2 CISCAR PALLARES, Eugenio (1977), *Tierra y señorío en el País Valenciano. 1570-1620*. (1977) Valencia, pàgina 228.

3 MAS MARTÍ, J. i NOGUERA MENGUAL, J. (2007) *La terra i la gent del Xaló repoblat*, Ajuntament de Xaló, pàgina 79.

casa i necessàriament s'havia de coure al forn del senyor. L'elaboració o feta del pa requeria unes eines específiques, com ara la pastera, el manil o la post, que ens apareixen molt sovint en els inventaris hereditaris d'aquella època.

El forn és, almenys des d'un punt de vista conceptual, una regalia diferent de la fleca. Per la informació que ens donen les cartes pobles, sabem que al forn es cou el pa i a la fleca, se'n ven. En les encartacions redactades en castellà, també trobem aquesta distinció entre el "horno" i la "panadería", ço és, el forn i la fleca. Aquest darrer nom sembla que és un derivat del llatí *flaccare "amollir, ablanir", que s'explicaria semànticament pel fet d'estovar o ablanir la pasta per a fer el pa (DCVB).

La Carta Pobla del Verger, en el capítol VIII, diu que els vassalls estan obligats *a comprar por menudo en la panadería, tienda, taverna y carnissería del señor*. És evident que aquest precepte no fa esment del forn per la raó que allí només es cou el pa. El vassall del Verger que contravinga les obligacions de comprar a la fleca, tenda, taverna i carnisseria del senyor haurà de fer front a una sanció de 60 sous i *al perdimiento del pan, trigo, vino, (h)arina, carne y otras cosas respectivamente*, és a dir, tot allò que el poblador haja adquirit en establiments que no són del senyor.

4. El molí

El capítol XV de la Carta Pobla d'Alcalalí obliga als vassalls a netejar una vegada a l'any la séquia i l'assut del molí. Així mateix, els repobladors han de portar motles, fusta, ferros i qualsevol altre material que resulte necessari per a la conservació i servei del molí o de les regalies en general. Aquest transport anirà a càrrec del senyor si el lloc des d'on s'han de traslladar els materials es troba a més de tres llegües dels límits del territori de la Baronia. En el cas contrari, són de compte dels colons.

Per tant, un molí hidràulic no és només l'edifici on té lloc el procés de moldre el gra; ben al contrari, cal incloure-hi un conjunt d'instal·lacions destinades a captar l'aigua del riu (l'assut), conduir-la (la séquia) i reservar-la (la bassa). El líquid element és la font d'energia

que mou les moles que transformaran el cereal en la matèria que el farà apte per al consum humà. Sense la farina, hi ha dues regalies —el forn i la panaderia— que quedarien totalment inactives.

Però el molí és també la casa d'una família que hi viu i treballa. El moliner i els seus solen ocupar habitacions situades en la part superior de l'edifici. I no és per un capritx sinó que s'ha de considerar com una mesura de prevenció per la possibilitat de copioses avingudes, un risc tan freqüent en els rius de la conca mediterrània.

Així mateix, cal assenyalar que els molins han funcionat com a elements estructuradors de l'espai rural. Per això no resulta estrany trobar en un terme municipal partides, paratges o camins que prenen el nom d'un determinat molí (a Xaló, per exemple, hi ha un camí del Molinet de Llíber).

5. L'almàssera

La Carta Pobla de Benimeli, en el seu capítol XIV, no s'està de remarcar —tot i que pot resultar una obvietat— que els llauradors han de plegar les olives i portar-les a l'almàssera. La de la Vall d'Alcalà i Benissili no pot ser més explícita en la capitulació XI: *que tots los pobladors que culliran oli(ves) sien tenguts y obligats de fer lo dit oli en la almàcera de dita senyoria y no poguen fer aquells en altra part*. Aquesta mateixa norma disposa que el pinyol de les olives *haja de restar y reste per a la senyoria, per remoldre aquell o fer lo que li pareixerà*. El capítol X de dita carta ofereix als vassalls la possibilitat de quedar-se amb quatre barcelles d'olives per a fer en salmorra sense pagar cap dret.

Així mateix, el capítol IX de la Carta dels Negrals estableix que és el senyor a qui correspon fer-se càrrec de les instal·lacions de l'almàssera. Segons aquest document, té l'obligació de disposar de trull, cavalleria i premsa. És a dir, hi apareixen esmentades les dues operacions en què es concreta l'elaboració de l'oli: d'una banda, la moltura de les olives; d'altra, la premsada de la pasta obtinguda. Però, a més a més, com que el trull es mou per la força d'un equí, això explica la referència a la "cavalleria".

La Carta Pobla de l'Atzúbia, en el capítol V, constata que l'almàssera del lloc no reuneix les condicions òptimes per al seu bon funcionament i, per aquesta raó, s'hi estableix que els repobladors han d'ajudar al senyor a adobar-la *en peons y portant lo pertret a dita almàssera a ses costes, ab que lo señor (h)aja de portar mestre y pagar aquell y lo pertret necessari*. Per tant, el mestre d'obra i els materials els paga el senyor, mentre els vassalls han de fer de manobres i transportar el pertret. El capítol XIV de la Carta Pobla de Forna diu que el senyor s'ofereix *a su costa (a) tener dicha almàssera corriente y moliente y, si alguna pieza se quebrase, (a) hacerla a su costa*.

6. L'hostal

Hi ha molt poques referències documentals sobre aquesta regalia, tret del capítol XIV de la Carta Pobla d'Ondara, que prohibeix que els pobladors *puguen parar ni tenir hostal en ses cases ni en altra part de dita vila ni terme d'aquella*.

7. La taverna

La de la taverna és una regalia distinta de la de l'hostal. El capítol VII de la Carta Pobla de la Vall de Gallinera distingeix entre la *taberna* i el *mesón*. També les cartes redactades en valencià recullen aquesta classificació. No obstant això, en la pràctica sol ser habitual que aquestes dues regalies s'arrenden i presten els seus serveis de manera conjunta.

8. La tenda

No requereix una instal·lació com en els casos del molí o l'almàssera. El capítol XIV de la Carta Pobla d'Ondara parla expressament de *lo tender que tindrà arrendada la tenda de dita vila*. Aquesta és una dada que, ben a les clares, ens indica que l'explotació del dret a vendre virtualles es realitza mitjançant un arrendament. A més, l'existència de la tenda no representa un obstacle per a la celebració del mercat setmanal. La Carta d'Ondara permet que eixe dia vinguin a vendre tots els forasters, i el tender de la vila també pot traure al mercat

les virtualles del seu establiment, però amb la condició que no apuge els preus de venda.

La Carta Pobla de Forna, en el capítol XXIV, diu expressament que *ningún nuevo poblador ni vezino de dicho lugar ni sus descendientes puedan vender cosa alguna en sus casas*. I, tot seguit, menciona alguns articles que no poden ser objecte de lliure venda: pa, oli, vi, arròs. No és un *numerus clausus* perquè immediatament apareix una regulació àmplia que diu: *ni ninguna otra provisión de tienda por menudo haviéndola en ella*. No obstant això, hi ha recollida una excepció: *puedan, empero, vender el azeite a arrobas y medias arrobas y el vino a cántaros y medios cántaros*. És a dir, el vassalls poden vendre a casa oli i vi, però en adquisicions d'arrova o mitja arrova i cànter o mig cànter respectivament. Continuem amb la Carta de Forna, ja que ens presenta una regulació força detallada del monopoli senyorial de la tenda. Així, en el capítol XXIII queda definida una conducta que resulta punible en el règim senyorial, ço és, la compra d'un article *fuera de dicha tienda haviéndolo en ella*. A *sensu contrario*, cal interpretar que, quan la tenda de Forna no disposava d'una determinada mercaderia, seria totalment lícit comprar-la en un establiment d'una altra població.

9. L'era batre el blat

Una altra regalia del segle XVII consistia en les eres de batre. La seua configuració com a dret senyorial apareix reconeguda al Capítol VI de la Carta Pobla, on s'estableixen les següents disposicions: *Ytem, és estat y és pactat, avengut e concordat per y entre les dites parts que tots los grans, grosos e menuts, ques colliran en les dites terres que seran establides se hajan de portar dels camps a les heres y nos puguen portar ni batre en casa, y que de les heres nos puguen traure sens haver pagat primerament lo dret a la senyoria, sots pena en cas de contravensió de perdre lo fruyt y de xixanta sous aplicadors a la señoria y haventhi acusador lo ters al dit acusador*.

La Baronia de Xaló disposava de dues o més eres en el moment de la signatura de la referida Carta, perquè en el Capítol XIX (numerat XVIII) podem llegir que *lo dit don Pedro promet y se obliga per sí y per tots sos successor, consentir y donar lloch pera ques fassen dos*

heres més de les [noteu ací l'ús de l'article plural que ens fa suposar l'existència de dues o més eres] *que huy hi ha, en la part emperò que lo dit señor señalarà y si per temps convindrà ferne més y lo poble ho demanara reste a voluntad y conexasa del señor.*

Amb independència del seu nombre, és evident que les eres que existien aleshores no eren suficients i, per això, tot considerant una *major comoditat dels vehins y habitants dels dits llocs*, el senyor es compromet a donar autorització perquè se'n facen dues més i a cedir els terrenys on s'hagen d'instal·lar. En una data posterior, la de 1635, en el Capbreu d'aquell any s'hi mencionen dues eres: una a la partida de Benibrai (Xaló), en la proximitat d'un pou, i una altra que Jaume Vidal en la seua confessió la denomina *la hera de dit lloch* i la situa a la partida del Pla del terme de Xaló (l'actual partida del Planet). La relació de béns de l'església de l'any 1654 fa esment d'una tercera era ubicada a la partida de la Tarafa (Xaló).

A diferència de Xaló—que tenia repartides les eres per tot el terme—, Llíber concentrava les seues en les immediacions del casc urbà. Així, el llaurador Pere Blai Noguera anomena en dues ocasions en el Capbreu de 1635 *el camí que va a les heres*, i les referències que dona aquest confessant ens indiquen clarament que les esmentades instal·lacions es trobaven a la part alta del lloc, és a dir, a la Muntanya de les Forques. Un altre conjunt d'eres, diferent de l'anterior, estaria localitzat al Pla, a la vora del camí de les Vinyes, segons les manifestacions fetes per Nofre Mas en el mateix document.⁴

10. La distribució de les regalies en els senyorius de més d'un lloc

De quina manera es distribueixen les regalies quan el senyor té més d'un lloc? En el cas de la Setla i Mira-rosa, el forn⁵, l'almàssera⁶ i l'era⁷ es trobaven a la Setla, mentre el molí i la seua bassa estaven situats a la partida de les Algoleges, al terme de Mira-rosa. Pel que fa a

la Baronia de Xaló, els quatre molins estaven ubicats al terme de Xaló (també l'almàssera i la tenda); en canvi, hi havia un forn a Xaló i un altre a Llíber i, quant a les eres, n'hi ha més d'una als dos llocs.

11. L'explotació de les regalies

Els senyors no explotaven directament les regalies, sinó que les cedien a un tercer a canvi d'una remuneració. Per regla general, s'integraven dins l'arrendament dels drets d'una senyoria junt amb els censos, però l'arrendatari solia sotsarrendar-les (*rearrendava*, en la terminologia de l'època) a un veí del lloc per períodes de temps variables (per exemple, set anys) amb una primera fase de ferm (tres) i una segona de respit o pròrroga (quatre). L'import del sotsarrendament es pagava cada any tot d'una o de manera successiva (per exemple, tres iguals terces segons el següent esquema: la primera, el darrer dia d'abril; la segona, el darrer dia d'agost i la tercera, el darrer dia de desembre).⁸

12. La fi de les regalies

L'article VII del decret del 5 d'agost de 1811 declarava l'abolició de tots els privilegis considerats exclusius, privatius i prohibitius dels senyorius. I, entre ells, esmenta els dels forns, els molins i *demás fincas de esta especie*. Amb posterioritat, les Corts del Trièni Liberal van reconèixer la vigència d'aquesta norma i en van fer la Llei esclaridora de 3 de maig de 1823. Finalment, les Corts Constituents de 1836-37 van tornar a instaurar ambdues disposicions i, alhora, en van elaborar una de nova: la Llei esclaridora de 26 d'agost de 1837.⁹ Mentre van estar vigents, les regalies van permetre que els senyors exerciren el més ferri control de l'activitat econòmica, barrant el pas a qualsevol possible iniciativa dels vassalls. Donat el seu caràcter monopolístic, les regalies eren un seriós entrebanc per a l'implantació del principi liberal de la

⁴ Ibidem, pàgina 78.

⁵ El forn es trobava a la plaça de la Setla.

⁶ L'almàssera estava situada al camí de Mirafior, al terme de la Setla.

⁷ L'era estava ubicada a les Hortes de la Setla.

⁸ Una altra manera d'abonar l'arrendament era en dues pagues: l'una per Sant Joan i l'altra per Nadal.

⁹ RUIZ ROBLEDO, Agustín, "La abolición de los señoríos", Revista de Derecho Político, N° 20, 1983-1984, pàgina 128.

lliure competència. Amb la seua abolició va desaparèixer un fonament cabdal del sistema de l'Antic Règim i va donar entrada a una economia més oberta i dinàmica.

Vista del Molí de Lliber o Matari (Jaume Noguera i Mengual)

BIBLIOGRAFIA

ALEMANY GARCIA, Salvador (2012), *Les cartes de poblament de l'Atzúbia i Forna*, IECMA / Ajuntament de l'Atzúbia-Forna.

ANDRÉS ROBRES, Fernando, "Los derechos de monopolio en la Valencia del Antiguo Régimen: el ejemplo de Alfara y Burjasot durante el siglo XVII". *Anales de la Universidad de Alicante. Historia moderna*. Nº 2 (1982), pàgines 25-55.

CARDONA DOMÉNECH, Carlos (2009), *La Rectoría: breve recopilación histórica de la Rectoría del Marquesado de Dénia, en el Reino de Valencia*, Ajuntament de Sagra.

CISCAR PALLARÉS, Eugenio (1977), *Tierra y señorío en el País Valenciano. 1570-1620*, Valencia, Del Cenia al Segura.

COSTA, Pasqual; Teresa BALLESTER i Pepa GARCIA (2009), *Pedreguer, memòria d'un poble*, Ajuntament de Pedreguer.

GIL PERICÀS, Francesc; Pasqual COSTA CHOLBI; Joan-Miquel ALMELA COTS i Antoni F. GRAU ESCRIBUELA (2011), *El Verger, de la Prehistòria a la fi de l'Antic Règim*, IECMA / Ajuntament del Verger.

MAS MARTÍ, Josep i Jaume NOGUERA MENGUAL (2007), *La terra i la gent del Xaló repoblat*, Ajuntament de Xaló.

MIRALLES, Robert (1994), *Carta Pobla de la vila d'Ondara*, Diputació Provincial d'Alacant.

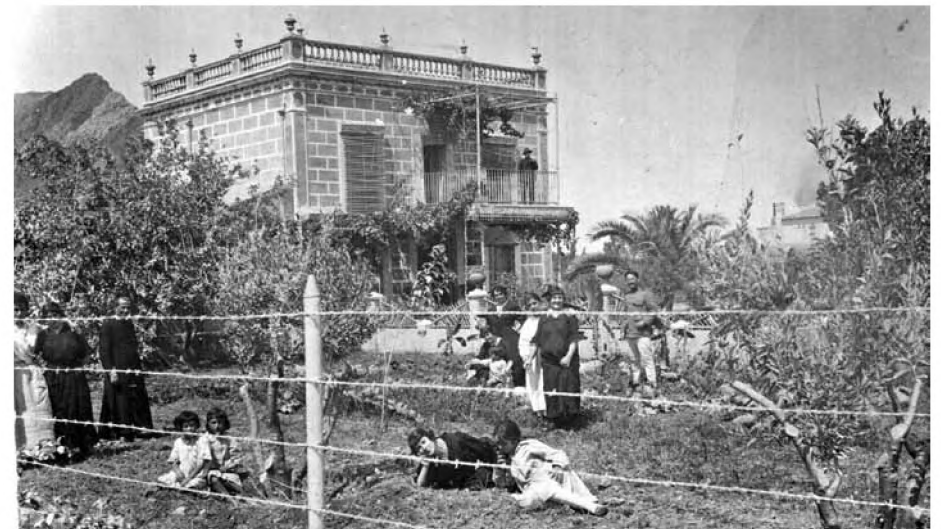
MONSERRAT CERVERA, Miguel (2000), *Carta Pobla Alcalalí 1610*. (2002), *Carta Pobla de Xaló i Llíber*, Ajuntament de Xaló.

PUIG, Vicent; Josep TORRÓ; Emilio Aragón i Íñigo de Goñi (2011), *La carta de població de les Valls de Gallinera i Ebo. Edició i Estudis*, Ajuntament de la Vall de Gallinera/ Ajuntament de la Vall d'Ebo.

RUIZ ROBLEDO, Agustín, "La abolición de los señoríos", *Revista de Derecho Político*, Nº 20, 1983-1984, pàgines 121-150.

ALQUERIES I CASES BURGSES DEL TERME D'ONDARA

Robert Miralles i Cebrià

*Casa d'estiueig del general Valeriano Bosch Sánchez als Pedregals (1910).
Foto cedida per Toni Ortola Romans.*

Marc geogràfic

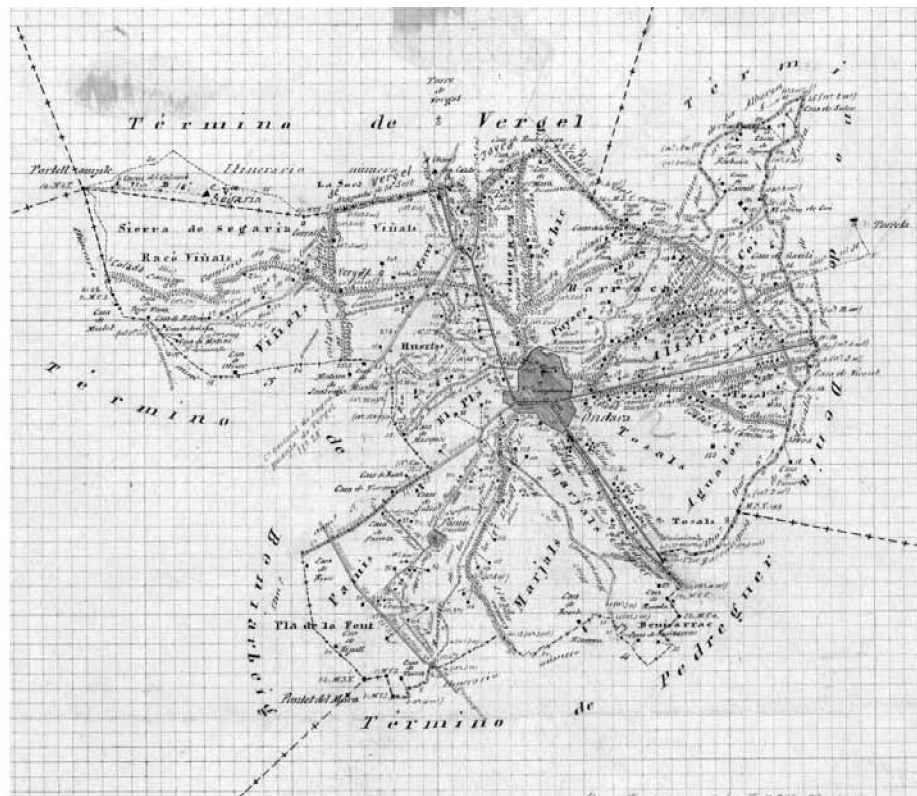
L'àmbit territorial de l'estudi es limita al terme municipal d'Ondara, de 10,3 Km², un territori pla en la seua major part, a excepció del sector nord-oest, ocupat per la serra de Segària, el sud-est de la població, amb les llomes de la partida dels Tossals, i el casc històric de la població, situat sobre un promontori.

Contingut

Donant deliberadament l'esquena al casc urbà d'Ondara, l'estudi indaga sobre com ha evolucionat històricament l'activitat constructora dels ondarencs al terme, posant especial èmfasi en el període 1850-1920, moment en què s'erigiran les cases de camp més destacades del nostre patrimoni rural.

Les fonts

Plànols -com el de la imatge, de 1898-, cadastres, fotos, escriptures de propietat i entrevistes personals són les fonts més importants d'on s'ha nodrit aquest treball.

Plànol del terme municipal d'Ondara

Intenció

Clarament, posar en valor un patrimoni importantíssim que no gaudeix de cap protecció jurídica ni urbanística i que hem de conèixer, en primer lloc, per tal de divulgar-lo i salvaguardar-lo com una herència més per a les futures generacions d'ondarencs.

Quan Ondara no era res

Fa uns milers d'anys (entre 80.000 i 30.000), quan Ondara no existia ni hi havia ondarencs ni existien conceptes com «terme municipal», el territori que ens envolta va rebre els primers pobladors de la branca humana dels Neandertal. Ells no es feren casa a la plana, perquè era perillós i perquè les coves de Segària, com les del Colom, del Corb, la Fosca -imatge de l'esquerra- satisfien sobradament les seues necessitats de seguretat i confort (aixopluc, refugi contra les feres i els estranys, espai acondicionat front les baixes temperatures exteriors...).

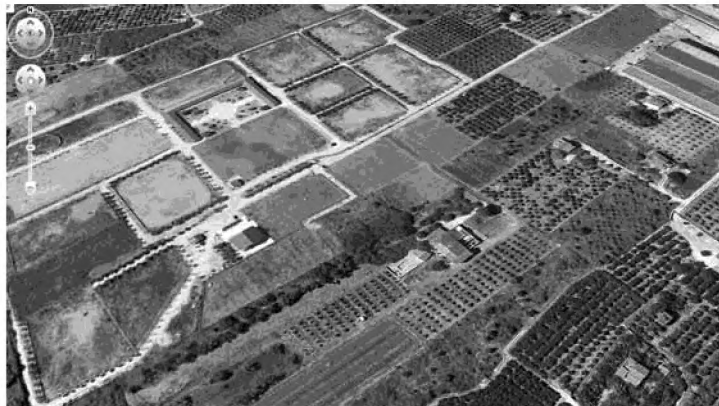
Apareixen els romans

L'arribada dels romans a la nostra comarca, al voltant del 211 aC, implicaria una autèntica revolució pel que fa a l'ocupació del territori. Ells serien els primers constructors d'habitatges dispersos de caràcter

residencial i agrícola, les famoses vil·les, a diversos indrets de l'actual terme, com ara a la finca de Romualdo Llorens i a la vil·la, terrisseria i necròpolis pròximes a la casa d'Albors, a la necròpolis de les Pujades, o a les vil·les de la Barraca i el Pla de la Font. Però, a més, apareix un assentament ibèric en la cara posterior de la casa d'Albors, lluny del seus assentaments tradicionals en llocs més elevats del territori (el Passet de Benimeli, la Penya Roja o Benimaquia), del que queden pocs registres materials.

Part de l'islam

A finals de 713 aquestes terres s'incorporaren a l'Imperi islàmic i, en poc de temps, l'assimilació de la seua gent a aquesta extraordinària civilització -que tant ens va aportar- fou total. En unes dates pròximes als segles X i XI ja tenim constància de l'existència d'Ondara, i de

Imatge aèria de la partida Benicarrac

forma més imprecisa de les alqueries islàmiques de Vinyals, Pàmies i Benicarrac (l'única que apareix esmentada expressament en el Llibre del Repartiment), assentaments humans cap dels quals superaria les 20 cases.

Els homes de la creu

Es dona com a indiscutida la sacrosanta data del 6 de juny de 1244 que el rei d'Aragó, Jaume I, va entrar a l'alqueria musulmana d'Ondara, la qual cosa significava un simple canvi de mans, perquè de pobladors cristians havien de passar molts anys en vore'n cap. Així que les alqueries de Vinyals (1385), «...d'un tal en Pàmies» (1379) – on s'alternen les denominacions d'alqueria de Pàmies amb el de Ràfol de Pamis- i Benicarrac continuaren sent poblades per musulmans (a partir d'ara, anomenats mudèjars), però amb unes altres condicions, les imposades pels homes que vingueren del nord enlairant la creu de Jesucrist.

Imatge aèria de l'alqueria de Pamis

De la conquesta al segle XVII

A les alqueries anteriorment citades (La guerra entre els dos Peres, de 1356 a 1363, afectà sobretot l'alqueria de Benicarrac, que resultà destruïda i abandonada, encara que se'n recuperaria), hem de nomenar les de Benizeit –de moment, d'impossible ubicació-, el Rafal de Salomó –en l'actual partida Salomó, al nord el pont d'El Verger- i la Jovada– pròxima a Pàmies-, d'efimera vida, totes elles ressenyades en la compra que efectuà Alfons el Vell, duc de Gandia, al senyor d'Ondara i cavaller seu, Lluç de Bonastre, al juliol de 1396. Apareix igualment referenciat el molí de l'Almúnia –futur molí de Sendra-, primer molí hidràulic construït per orde d'En Bernat de Bonastre, senyor d'Ondara, al voltant de 1372, i primer edifici aïllat del que tenim constància al nostre poble.

Ruïnes de l'antic molí de l'Almúnia, posteriorment anomenat de Sendra.

Vista aèria del complex senyorial de l'alqueria de Vinyals

Del segle XVII a l'apogeu constructor del segle XIX

L'expulsió dels moriscos deixà ferida de mort l'alqueria de Benicarrac, que, d'ara en endavant, quedaria reduïda a simple topònim i partida de terra. Pàmies/Pamis —en esta època s'empren indistintament els dos noms— superaria aquesta neteja ètnica amb nous pobladors cristians, i Vinyals arrossegaria l'angúnia fins mitjans de segle, quan quedaria deserta per sempre (CHABÁS).

Alqueria de Vinyals

D'edificis significatius disseminats, cal afegir al ja esmentat molí de l'Almúnia d'altres molins nous, com el d'Alcovir (mínim, des de 1599) i el d'en Coll o d'Aníbal (mínim, des de 1682). En el segle XVIII s'incorporen com a novetats «...una capilla extramuros, donde se dice misa todos los vienes de Cuaresma, con invocación del Santísimo Cristo» (ESPINALT i FABIÁN y FUERO), que no ha der confosa amb l'actual capella del Crist, de finals del segle XIX, i “una casa de campo, de Juan Morant” (Fabián y Fuero), sense que es concrete el seu emplaçament. Si atenem als testimonis orals, en les primeres dècades del segle XIX correspondria la construcció de la casa de Benicarrac, a càrrec d'una família de Pedreguer, els Ferrando, i el molí Nou, erigit pels Ferrando, família benestant d'Ondara, en les dècades dels anys 30-40 del mateix segle. A banda d'açò, pel terme sols podríem trobar algun que altre corral destinat al bestiar. Cal tenir en compte que els habitatges rurals tenien un difícil encaix en els pobles de jurisdicció senyorial, com Ondara, a banda de la temeritat que suposava viure al camp en una època i una comarca famosa pel fenomen del bandolerisme. Fins 1840, els únics sorolls que se sentien al nostre terme eren el cant dels ocells o el d'algun llaurador, buscant fer més lleugera la feina del camp.

Moli Covi (o d'Alcovir, de Fernando, de Cabrera i de Pepe Tono)

Ruïnes de l'antic moli d'en Coll o d'Anibal

Moli Nou o de Ferrando

L'època daurada: de 1850 a 1900

La liquidació del règim senyorial, que va començar en la guerra del Francès (1808-1814) i va acabar amb les lleis desamortitzadores de Madoz i Mendizábal, entre d'altres, i la transformació del camp ondarenc, que va passar d'una agricultura de subsistència al monocultiu de vinya de raïm moscatell, per a elaboració i comercialització de la pansa, van possibilitar l'aparició d'una burgesia agrícola i comercial a Ondara, que, bé per necessitat o per simple ostentació, va erigir els primers riurals i les primeres alqueries i cases d'estiu, gràcies a la ràpida acumulació de capitals dels que se'n beneficiaren. L'auradors benestants, comerciants, industrials, botiguers i professionals liberals van ser els protagonistes d'aquesta veritable febre constructora. Com a resultat d'açò, la progressió del nombre de construccions al terme va ser meteòrica: 32 en 1858, 254 en 1873 i 428 en 1900.

Riurals aïllats –no en queda cap–, modestes *casetes amb riural adossat o sense i alqueries* de notable fàbrica, foren les primeres construccions que el terme veié florir, ubicant-se sobretot a la vora dels camins principals i de les carreteres: camí dels Poblets, camí d'El Verger, camí de les Alfatares, camí de la Mar, carretera de València, carretera d'Alacant, etc, destacant les de Pedro Grustán Perelló i Francisco Bosch Bosch (Pedregals), Vicente Soler Estela i Vicente Soler Durà (Pamis), Bautista Puigcerver Martí (Alfatares) Vicente Miralles Gilabert (Marjal) o Juan Estarca Gayà (Xebic). Alguns espais físics, com el sector nord de la partida Vinyals, propietat de pocs amos, i la partida Marjal quedaren al marge d'aquesta febre constructora.

Riural Xebic

Riural Pamis

*Riurau Xebic**Riurau Pujades**Alqueria Miralles (Marjals)**Alqueria Falandar (Alfatares)**Riurau casa dels Nispros
(Pla de la Font)**Riurau alqueria Quito Alfatares**Alqueria riurau d'Iñareta (Pedregals)**Alqueria riurau Soler 1 (Pamis)*

Ultrapassat l'equador del segle i amb un negoci, el de la comercialització de la pansa, que cada dia proporciona més beneficis, s'erigiran entre 1870 i 1900 els millors exemples d'arquitectura residencial -les vil·les o alqueries d'estiueig-, així com alqueries de notable factura, propietat de llauradors benestants. D'entre les primeres, volem destacar les emplaçades a la partida dels Pedregals per diferents representants de la família Bosch (el general Valeriano Bosch Sánchez, Romuado Bosch Piera, José Luís Bosch Oliver...), totes orientades a l'est, amb entrada des de la carretera, aliniades segons un pla establert i amb un patró comú (planta quadrada i coberta a quatre aigües), que podríem qualificar com la «primera urbanització residencial» del poble; les d'Andrés Mud, Iñareta, Pepe Gavilà, Desusa i Pepa *Sacramento*, Juan Chelvi (apotecari, originari d'Alberic), Juan Mejías o Borrull en la mateixa partida Pedregals. I a banda d'aquestes, en altres indrets del terme tenim les de Nicolás, Casto i Francisco Merle (Casa Merle i una segona a l'altra banda de la bassa de Santonja), una acabada família de comerciants deniers d'origen francès al peu de Segària, als Vinyals; la d'Eutimio Carrió Roselló, al Molló; la d'Agustín Cucarella (merescal, originari de Gandia), al Salomó; les de Dionisio Bosch Gavilà (ara, dels Calderers) i la de Ma Ana Serra Morell (Casa de la Drogueria) al Saladar; les de Francisco Martínez Iñareta (Casa Quito), Valeriano Ferrando Martí (Casa del Mayorazgo), Josefa Gavilà Lucas, Jesús Sendra Miralles (Casa del Militar) a les Alfatares; la de Santiago Boluda Doménech, a la Marjal; la de Pedro Ferrando Llorca, a les Pujades o les de Pedro Morell Marco al Pla de la Font. L'obertura de la carretera general Silla-

Alacant en 1875 també propicia l'erecció de ventes a peu de via, com la famosa *Venta de Cucala* pel vergerí Esteve Cabrera Noguera, curiosa denominació que respon al cognom d'un militar d'alta graduació, hoste habitual de la venta, quan passava per les terres de la Marina.

Casa d'estiueig Bosch 1 (Pedregals)

Casa d'estiueig Bosch 2 (Pedregals)

Casa d'estiueig Bosch 3 (Pedregals)

Casa d'estiueig Bosch 4 (Pedregals)

Alqueria Morell (Pla de la Font)

Alqueria Pujades

Casa dels Calderers (Saladar)

Casa de la Drogueria (Saladar)

Casa Merle (Vinyals)

Casa d'Eutimio Carrió (Molló)

Casa Quito (Alfatares)

Casa Whalton (Molí d'en Coll)

*Casa Jesús el Militar (Alfatares)**Alqueria Molí d'en Coll**Casa del Mayorazgo (Alfatares)**Casa Santiago Boluda (Marjals)**Alqueria riurau Bosch (Pedregals)**Alqueria riurau Soler (Pamis)*

Crisi econòmica, crisi constructora: de 1900 a 1920

L'epidèmia fil·loxèrica de 1908, que va assolir milers de ceps de raïm del terme, va dur a la ruïna i a l'emigració a moltes famílies ondarenques. Aquesta gran debacle econòmica va afectar substancialment l'activitat constructora del poble: baixà el ritme i també la qualitat dels immobles alçats, llevat d'algunes notables excepcions. Entre aquestes, hem de destacar Vil·la Paquita (partida Pedregals) i la casa dels Nispros o de Ferrando (partida del Pla de la Font). La primera va ser construïda per Carlos Bosch Díaz, fill del general Bosch, en 1913, amb un cost astronòmic per a l'època, 175.000 pts, seguint el cànon arquitectònic de les construccions càntabres del Valle del Pas, ja que l'esposa, Paquita Lavín, era santanderina i filla d'un dels fundadors del banc de Santander; a més, foren peons càntabres els que treballaren en l'erecció de la casa. La segona va ser erigida per José Ferrando Ferrando, amo del molí Nou, sobre una caseta vella anterior en els primers anys del segle XX i consta de tres altures –la primera, per al personal del servei domèstic- i torre, amb estètica modernista. D'altres edificacions a destacar són les alqueries de Luís Lluzar Mestre, de 1915, a les Pujades, i de Bautista Pérez Doménech, Batiste *el de la Baixadeta*, als Pedregals, amb els diners aconseguits en la seua aventura nord-americana.

*Vil·la Paquita (Pedregals)**Casa Ferrando o dels Nispros
(Pla de la Font)*

*Alqueria Luis Lluzar Mestre (Pujades)**Caseta Bautista Pérez Doménech
(Pedregals)*

De 1920 a 1950

El final de la Segona Guerra Mundial, el retorn de molts ondarencs emigrats de l'Argentina i els Estats Units i una certa recuperació de l'economia espanyola en la dècada dels 20 van estimular l'activitat constructora al nostre poble, incomparablement menor que en l'etapa anterior. Sense cap dubte, el més important exponent de l'arquitectura rural d'alta gamma és la Casa d'Albors (o Roja, pel color amb què ha estat pintada la major part del temps), erigida en la partida Vinyals per l'alcoià Remigio Albors Raduán, emprenedor empresari alcoià, fundador de la fàbrica de paper de fumar *Bambú*, cofundador de la companyia d'autobusos *l'Alcoiana* i president honorífic del diari monàrquic ABC, entre altres. La casa i els jardins d'Albors han estat estudiats profussament i comparats amb els palauets i vil·les de les riberes del riu Brenta, a la regió italiana del Vèneto. En els anys 60 la propietat recaigué sobre el famós metge cirurgià granadí i degà de la facultat de Cirurgia de la Universitat de València, Francisco Martín Lagos. La mort d'aquest i, posteriorment, de la seua viuda va precipitar la decadència i degradació de la propietat, agreujada per diversos assalts a la casa i un incendi que van amenaçar la seua estructura. Actualment, portes i finestres es troben tabicades i el seu futur obert a la incertesa.

Durant els primers anys de la II República s'hi construïran altres cases de camp de cert interès, però ben diferents a les de l'últim terç del segle XIX. Parlem de la casa *El Pomell* (1933), d'Emilio Carpio Català, i *la Palmera*, dels germans Quico i Pepe Mestre, als Pedregals; la casa

de Batiste Durà Durà, al pla de la Font; la d'Amparo Sapena Estarca, a Xebic (1956); *vil·la Consuelo* (1950), de Manuel Berenguer Rocamora, Manolo *el de les Carreteres*, a Parri; la de Morell, al Molló (construïda sobre una edificació anterior amb riurau, del qual s'han aprofitat les columnes de tosca per a habilitar un ombrall a l'esquerra de la casa), o *vil·la Ma Vicenta* (també coneguda com el xalet de Mongil, 1955), del vallisoletà Teodoro Mongil Prieto a les Alfatares.

*Casa Roja o d'Albors (Vinyals)**Casa el Pomell (Pedregals)**Casa José Durà (Pla de la Font)**Vil·la Consuelo (Parri)*

*La Palmera (Pedregals)**Casa Pascual Gomis (Molló)**Xalet de Mongil (Alfatares)**Casa Amparo Estarca (Xebic)*

La característica comuna a estes últimes rau en el seu *modernisme* (el modernisme descafeïnat que tenim a la comarca i al país, llevat d'algunes cases d'Alcoi, València, etc.), consistent en l'abandó de les formes clàssiques per part dels academicistes, publicitat al nostre entorn pels mestres d'obres, i de la pedra picada calcària en portals, finestres, soculades, lloses de balcons, cantonades, etc; l'ús de la barana a la coberta, ocultant les vessants; finestrals d'acusat desenvolupament vertical i molt estrets, l'ús de manises a la frontera, recercat a la part superior dels finestrals, etc. Però sempre és possible trobar algun detall classicista o historicista, com els encadenats imitant la pedra picada en els cantons, i es manifesta en habitatges rurals construïts als anys 20-30, els primers xalets, molt usats als llocs d'estiueg, com les Rotes de Dénia. Solen ser de planta quadrada –influenciats per les cases de camp

de finals del XIX-, una altura o dos, senzills i d'escassa decoració. En el cas de la casa de Durà, al Pla de la Font, es conjuguen elements de l'arquitectura nòrdica, les fortes vessants que es veuen darrere la torre, amb altres modernistes, com la torre, que sembla una mala còpia de la torre existent al carrer Mester Serrano, 25 de Pedreguer. La caseta *El Pomell* és la que millor representa el modernisme desvaït i popular de la nostra comarca, destacant els frontons mixtilínies –utilització de formes rectes i corbes- que recorden els frontons de l'arquitectura religiosa del XVIII.¹

El que hem perdut pel camí

Sabem que d'edificacions disseminades, n'hem tingut poques al llarg del temps, si més no fins l'equador del segle XIX. Ara bé, mai sabrem quantes ni com eren els habitatges desapareguts en episodis històrics rellevants, com la guerra dels dos Peres (el cruel, de Castella, i el nostre Pere el Gran), que es va endur per davant l'alqueria de Benicarrac, o l'expulsió dels moriscos, que feu agonitzar l'alqueria de Vinyals, fins la seua extinció a mitjans del segle XVII.

Casa de Benicarrac, desapareguda en favor d'una instal·lació equina.

¹ Agraïsc el valuós assessorament de l'arquitecte i urbanista Josep Ivars i Pérez en la caracterització dels immobles ressenyats en aquest període.

El que sí sabem és que en dates recents han estat esborrades del mapa, davant dels nostres ulls, cases de camp de gran valor. La desídia, la penúria econòmica o la construcció d'infraestructures públiques han eliminat per sempre immobles rurals irrepetibles; entre aquests, cal fer esment de la casa de Benicarrac, la casa del Notari Blai Frasset² –junt a l'antic Xopar, on ara s'emplaça la ITV d'Ondara–, del segle XIX, que va caure de pura ruïna en la dècada dels 70; l'alqueria de José Durà Torres –originalment, pertanyent a Ma Dolores Morand Miquel, marquesa de Valero de Palma–, del segle XIX, abandonada primer i afectada per les obres de la variant de la CN-332 Ondara-El Verger; la casa de Vicente Vives Terentí al Pla de la Font, del segle XIX, també expropiada i demolida per les obres abans citades; el xalet de Rafael Mollà a Parri, dels anys 30 del segle XX, eliminada per l'obertura del carrer Marià Benlliure; o el xalet d'Iñareta al tram final dels Pedregals, dels anys

Riuada de 29 de setembre de 1971. Amb el número 1, la casa de José Durà Torres, i amb el 2, la casa de Vicente Vives Terentí, al Pla de la Font-Parri.

² De les activitats il·lícites d'aquest personatge originari de Rafelcofer (la Safor), resulta molt recomanable la lectura de l'últim llibre de Manel Arcos *El robatori de Benimassot*, pàgines 96-99, IECMA i Tivoli, 2013. L'últim propietari que va habitar la casa fou el notari d'Ondara, també apel·lat Blas Frasset, que morí en acabar la Guerra Civil. La casa estava rodada d'un reixat preciós, amb un plafó ceràmic de Sant Cristòfol en la frontera i una parra enlairada amb pilarets a l'entrada, i fou ocupada fins 1953 per la família Zaragoza, els del Xopar, i venuda després a Antonio Pastor Gil, dels Aurores del Ràfol d'Almúnia.

20 del segle XX, on avui se situa la redona prèvia al pont d'El Verger, que desaparegué igualment víctima de les obres de la variant de la CN-332 Ondara-El Verger, la parcel·la del qual conserva una bona part de l'antiga sènia.

Casa de Rafael Mollà, a la partida Parri, l'endemà de la riuada de 1985.

Alqueria de la marquesa de Valero de Palma (i després de José Durà Torres), poc abans d'iniciar-se les obres de la variant de la CN-332 d'Ondara-Verger.

El que no hem de deixar perdre

A excepció de la casa dels Nispros o Ferrando, cap immoble dels que apareixen en aquest estudi no disfruta de cap protecció legal en el PGOU vigent. El valor d'aquest conjunt patrimonial està fora de dubte i és obligació de les autoritats locals procedir a la seua inclusió en el Catàleg d'Edificis Protegits del Pla General abans citat, com a exponents arqueològics representatius del nostre passat històric i com a legítima herència de les futures generacions. Igualment, l'autor del present treball considera fonamental que la futura ordenació urbanística de la partida Pedregals, autèntica milla d'or de l'arquitectura d'estiueig i burgesa d'Ondara, s'adapte a l'emplaçament de cada un dels seus immobles i no a l'inrevés.

*La casa Roja, a la vora del camí vell del Verger,
amb les germanetes Paqui i Pepa Zaragoza Pérez.*

Agraïments

A totes les persones que m'han obert les portes de casa, començant per la primera, Amàlia Bosch, fins l'última, Pepita Pérez. A Andreu Almiñana i a sa mare, Marisol Noguera, per les seues indagacions sobre els habitatges de la partida Benicarrac. I, per últim, a l'ajuda inestimable i a l'actitud pacient que he rebut de Marisol Blanco i de Juanito Ginestar, funcionaris de l'Ajuntament d'Ondara.

MICHEL. DE PEGO A MOSCOU

Joan Miquel Almela Cots

Arxiu Municipal de Pego
arxiunicipal@pego.org

Miguel Samper Peiró va nèixer a Pego l'any 1933, i amb el temps seria conegut artísticament amb el nom de *Michel*. Format musicalment a Pego pel professor Alfonso Oltra, va arribar a ser un cantant ben conegut als festivals de la cançó i a la televisió espanyola dels anys seixanta del segle passat.

En 1968 va ser contractat pel Ministeri de Cultura de l'URSS (Gosconcert) convertint-se en el primer cantant espanyol d'estil melòdic que anava a terres soviètiques, en un moment on les relacions entre Espanya i la URSS eren inexistents. Durant els quinze anys que va actuar allà, fins 1983, va realitzar més de 1.400 concerts.

A Espanya va gravar moltes cançons que editaren cases discogràfiques com ara Columbia, Zafiro, Belter o Marfer.

Etapas de formació (1952-1961)

Quan "Fulleraca", malnom amb el qual era conegut per tothom, va començar a prendre classes a casa del mestre Oltra, ja s'albirava un futur prometedor per la seua gran veu.

La primera vegada que va poder demostrar-ho va ser a Dénia. Allí, el 1952 i en la Pista Rosaleda, Radio Dénia va celebrar un concurs musical amb veus de la comarca. El guanyador en la categoria de majors va ser Miguel Samper, malgrat que sols tenia 19 anys.

El mestre Alfonso Oltra tenia la seua pròpia orquestra en la qual ben prompte posaria a Miguel Samper de cantant. Era una època en que proliferaren les orquestres i les pistes de ball. A finals de la dècada

dels cinquanta i en la dels seixanta, hi destacaven les orquestres: Sik-ko, Muñoz, Serenade –amb el seu cantant Bernardino–, Diagan, Gelver i moltes altres. La seua música s'escoltava a les anomenades pistes de ball o terrasses: Mena (Oliva), Rosaleda (Dénia), Monumental (El Verger), Victòria i Espanya (Pego) i Mi Jardín (Ondara).

En totes elles va actuar Miguel Samper amb les orquestres del mestre Oltra i en totes aconseguia gran èxit i reconeixement. Un èxit que li va valdre per a ser el cantant de l'orquestra Sik-ko, dirigida per José Perelló de Parcent, allà pel 1958.

Michel amb l'orquestra Sik-ko, 1958.

Van ser moltes les actuacions de Michel a Mi Jardín d'Ondara. L'havia fundat i construït l'empresari de Pedreguer, José Ballester Martí, en 1943. Aquesta terrassa i cinema a l'aire lliure era l'enveja de la comarca. El mode constructiu i les ornamentacions dels jardins feien d'aquella pista de ball un espai singular, que es vestia de festa major l'últim dia d'agost amb la famosa Revetla de la Rosa. Per allí passaren artistes ben coneguts com Antonio Machín, José Guardiola, Jorge

Mi Jardín a la revista de les festes de la Soledat d'Ondara, 1958.

Sepúlveda, etc. La família Ballester regentà Mi Jardín fins l'any 1961, moment en que la terrassa i el Teatre Eslava, passaren a ser propietat de la Caixa d'Estalvis del Sud-est d'Espanya.

Miguel Samper acudia moltes vegades a Ondara i mantenien estretes relacions d'amistat amb molta gent, sobretot amb el barber Galán, el qual l'afaità en nombroses ocasions.

Al cap d'un temps, en 1961, va decidir donar el salt i marxar a Benidorm, que començava a ser la ciutat del *Desarrollismo* dissenyada pel franquisme. Allí actuà al castell, i també a les conegudes sales de El Burro i Bolero.

Durant les seues actuacions a Benidorm va conèixer a Maria Bellot, una famosa i guapa vedette que acabà convertint-se, en molt poc de temps, en la seua dona.

Èxit nacional (1962-1968)

Després de casar-se a Xella, la seua muller el va convèncer per acceptar un contracte per als dos al Teatre Victòria de Barcelona. La parella artística s'anomenà *Katy and Mitchell* i, en la tardor de 1962, inicià les seues actuacions en l'espectacle que encapçalava l'artista Antonio Amaya. Finalment, Miguel Samper acabà actuant en solitari i desbancant a la figura del cartell, prenent aleshores també el seu definitiu nom artístic: *Michel*.

Actuació al Teatre Victòria de Barcelona, 1962.

A Barcelona aconseguí gravar el seu primer EP amb la discogràfica Columbia i, amb ell a les mans, demanà una oportunitat a TVE. Oportunitat que finalment va rebre i que li reportà altres successives aparicions a la televisió espanyola.

Primer EP de Michel, Columbia (1962).

Michel ja tenia un nom i certa fama, però calia seguir l'ascens i, per això, la pròxima parada havia de ser Madrid. Allí es traslladà el matrimoni en 1963.

A Madrid va aconseguir actuacions en la sala de festes *El Biombo Chino*, aparicions a la ràdio i participacions a festivals. En 1963, participà en el Gran Festival de Madrid, en el d'Aranda del Duero i en el del Mediterráneo de Barcelona. Malgrat que les crítiques eren bones, sobretot per la seua veu, en els festivals –una de les poques vies de promoció que tenien els cantants en aquella època– no va tenir la sort necessària.

Seguiren les actuacions a TVE i la gravació de nous EP's, convertint-se Michel a Madrid en una de les millors veus del moment junt a cantants com Robert Jeantal, Alberto Cortez, Tito Mora i altres.

Durant la preselecció a Espanya per a la participació al festival d'*Eurovisión* de 1964, Michel va resultar el guanyador de les votacions representant la cançó *Caracola* de la compositora Fina de Calderón. La política interna finalment va decidir que foren els T.N.T. qui representaren a Espanya i a la cançó a Copenhagen. Sembla que es decidiren per un trio musical en lloc d'un cantant en solitari i que també va tenir molt a veure la discogràfica Belter que volia promocionar aquell nou grup.

L'any 1965 va ser l'any dels Beatles a Espanya. L'empresari Francisco Bermúdez va aconseguir la seua contractació i el permís

del dictador Franco perquè pogueren actuar “els melenuts” a Espanya. Dos únics concerts, un a Madrid i l'altre a Barcelona. L'empresa va acoblar alguns teloners per completar aquella festa, i Michel va estar present en els dos concerts. Però tant a Madrid com a Barcelona, els joves volien veure als Beatles, i Michel estava a les antípodes d'aquell fenomen musical. Per això, les seues actuacions passaren més que desapercebudes, com la de la resta de grups i cantants llevat, si de cas, del grup modern de Los Pekenikes.

Entre la modernitat anglosaxona dels Beatles i els Rolling Stones, i l'aparició de la Nova Cançó, l'estil i veus com les de Michel anaven a quedar desbancades en poc de temps.

Malgrat tot, encara hi estaven els festivals de la cançó per a aquest tipus d'artistes. En el de Benidorm de 1967, i de la mà ja de la discogràfica Belter, estaven posades totes les mirades en Michel, a més, era de la terra. Però el festival passava per mals moments en aquells anys i l'organització va decidir donar una clau de volta portant a una estrella com era l'italià Tony Dallara. Durant el concurs tots donaven per

Festival de Benidorm de 1967.

guanyador a Michel i la cançó *De la mano*, però els organitzadors tenien ja decidit donar el premi a l'italià, com va succeir. La premsa se'n va fer ressò d'aquell escàndol i de les protestes del públic. Michel, va haver d'acontentar-se amb el segon premi de la crítica.

Tots pensaven, Michel també, que l'edició de 1968 seria per a ell. Però va resultar que la cançó que escolliren no era massa bona, *Rosiña*, i que sense saber-ho ningú aparegué per allí un desconegut Julio Iglesias i una cançó, *La vida sigue igual*, que guanyà el festival.

A Michel sols li quedava el consol de l'èxit aconseguit al festival del *Atlántico* (Puerto de la Cruz) de 1967, on guanyà el segon premi amb la cançó *Operación cariño*. Premi que li obrí per molts anys les portes de les Illes Canàries.

L'aventura russa (1968-1983)

A terres asturianes la veu de Michel agradava molt i era un assidu a les festes d'Oviedo. Durant les de l'any 1967 van passar un cúmul de circumstàncies que anaven a decidir el futur del cantant.

Pel mes de maig arribà al port d'Avilés un buc mercant soviètic, era el primer que arribava a les costes espanyoles des de la guerra civil. Allò va ser tot un esdeveniment, les autoritats anaren a rebre'ls i els periodistes a fer-ne ressò. Michel feia poc que havia gravat per al periòdic *Región* la cançó de Gabriel Elorriaga, *Balada en la tumba de un soldado*. El periodista Santarúa li va regalar el disc del seu periòdic al capità del buc Jan Anvelt, de nom Nikolai Kusmienko. Aquell ucraïnès de dos metres d'altura es va quedar meravellat en escoltar la cançó i la veu de Michel. Per això, demanà poder-lo conèixer. Santarúa sabia que Michel estava a Oviedo i el va telefonar per explicar-li la situació. Michel no va dubtar en desplaçar-se cap a Avilés, junt a l'orquestra Serenade i el seu cantant Bernardino que també estaven actuant a Oviedo.

El capità Kusmienko els va rebre al buc, mentre un asturià d'aquells xiquets de la guerra, de nom Manolo González, feia d'interpret. Després dels àpats i les cançons, el capità Kusmienko va fer saber que la veu de Michel podia triomfar a terres soviètiques i que ell mateix faria el possible perquè així fora.

Michel amb el capità Kusmienko al seu camarot del Jan Anvelt, Port d'Avilés, 1967.

Temps després, Michel va rebre una carta de la *Asociación Estatal de Conciertos*, Gosconcert, per la qual se'l convidava a fer una gira de trenta cinc concerts per a l'any 1968. Com que no hi existien relacions diplomàtiques entre els dos països, va ser necessari realitzar moltes gestions per aconseguir el permís del dictador Franco, gestions que feren el mestre Quiroga i l'alcalde de Madrid Arias Navarro. El van convèncer i finalment va donar el seu vist i plau.

Michel formà un conjunt dirigit per Ricardo Ceratto i comptà amb l'ajuda i representació de l'interpret Manolo González. Els recitals començaren a Geòrgia i seguiren per altres països soviètics per acabar amb actuacions a Leningrad i Moscou. L'èxit aconseguit va fer augmentar el nombre de concerts a cinquanta i que es signara un nou contracte per a l'any següent.

Però aquesta primera aventura soviètica i el ressò mediàtic que va tenir, on no faltava gran dosi de xovinisme, va reportar conseqüències negatives per a Michel. Per una banda, les autoritats espanyoles ja no el respectaren com abans, tancant-li les portes de la ràdio i la televisió. I,

per altra banda, el govern de l'Argentina li va anul·lar el contracte que tenia signat per a actuar a la televisió d'aquell país a finals d'any, com a protesta per la invasió militar soviètica sobre Txecoslovàquia.

En agost de 1969, abans d'iniciar la segona gira soviètica i, després de participar en el Festival d'Atenes, va participar al Festival de Sopot a Polònia. Aquest festival internacional de la cançó rivalitzava aleshores amb el festival d'*Eurovisión*, i estava considerat com el festival dels països socialistes. No obstant, hi havien països convidats com era el cas d'Espanya, representada per Conchita Bautista, Guillermina Motta i Michel. El de Pego, va aconseguir el premi del *Gran Disco*, amb les cançons Granada i Valencia.

Tot seguit, inicià la segona gira soviètica, ara sense el músic Ricardo Ceratto, però amb un conjunt de músics excel·lents com Manolo Gas, Eduardo Espert, José Luis García i Joaquín Anaya.

La vida artística de Michel es centrava en actuacions esporàdiques a Espanya, sobre tot a Madrid on vivia, i amb la gira anual a la URSS. La gira normalment era a l'hivern, suportant temperatures de molts graus sota zero. Els recitals o concerts tenien una duració de dues hores. La primera part era més seriosa, vestits de negre i Michel amb la capa espanyola. La segona part era més alegre, canviaven el vestuari per camises de colors i es cantaven les cançons més populars del moment. La majoria de concerts acabaven amb la cançó del *Porompompero*.

Arribats a 1975, els alumnes de l'Escola de Periodisme de Madrid convidaren a Michel a un viatge a Cuba. Aleshores, Michel tenia signat un precontracte per a actuar a Miami. En aquell viatge a l'Havana es va produir una nova anècdota que acabà en contratemps. Durant l'estada dels periodistes a l'Havana, es va concertar la visita i encontre amb el comandant Fidel Castro. Michel es va fotografiar amb ell a l'hotel on estaven allotjats. Als pocs dies, la fotografia es va publicar als periòdics de Miami i les autoritats d'allí trencaren el contracte amb el cantant Michel. Tornava a trancar-se doncs la possibilitat de fer les Amèriques.

Així que, Michel no va tenir més remei que seguir fent les Rússiaes, aleshores però ja molt menys mediàtiques. Tot no havien de ser disgustos, i en 1976 el govern rus va distingir a Michel amb la medalla

Actuació de Michel a Leningrad. Actual Sant Petersburg.

Tchaikovsky –màxima distinció cultural de Moscou- per la seua labor artística i divulgació de la cançó espanyola. La va rebre de mans del compositor d'origen armeni Aram Katchaturian, autor de la famosa *Danza del sable*.

Des del primer moment que Michel va actuar a terres soviètiques hi havia un important problema, cobrava les seues actuacions la parcialment en dòlars i en rubles. El problema era que les rubles no podien traure's de la URSS, amb la qual cosa l'estratagema més utilitzada pel cantant va ser la de comprar icones russes i altres objectes d'art per portar-los a Espanya. Aquesta pràctica estava totalment prohibida i vigilada, però Michel no trobava millor manera que aquesta per a traure-li rendiment al seu treball en aquelles terres. Però va arribar un moment en què ja no li ho van tolerar més i, en maig de 1979, el van detenir a l'aeroport de Sheremítievo de Moscou. El seu alliberament immediat

Michel amb la seua dona i orquestra en 1972.

va ser possible gràcies a les gestions que van fer el que era aleshores ambaixador d'Espanya a la URSS, Joan Antoni Samaranch, i el secretari de l'ambaixada russa a Madrid, Igor Ivanov.

L'*affaire* de les icones no li va tancar les portes a Michel, com molts han afirmat, perquè sabem que la seua relació a terres soviètiques va seguir sent important. A les gires posteriors, es va unir l'edició d'un disc seu per als Jocs Olímpics de Moscou de 1980, i l'edició, en 1982, d'un LP de Michel amb cançons russes cantades en rus. També va participar al Festival Internacional de Cinema de Moscou de 1981, durant el qual va entregar un ram de flors a Valentina Tereshkova, la primera dona cosmonauta en viatjar a l'espai. En aquell festival va participar l'espanyola Pilar Miró amb la pel·lícula *Gary Cooper, que estás en los cielos*, per la qual va guanyar el premi a la millor actriu Mercedes Sampietro.

La darrera gira soviètica de Michel va tenir lloc l'any 1983. En aquella ocasió va actuar a la ciutat de Tynda, en el creuament del ferrocarril Baikal-Amur. Aquesta ciutat té com a fets destacats d'aquell any: «la llegada del primer tren de carga con carbón de Nerungín, la llegada de un grupo de periodistas de Hungría, Bulgaria, Alemania,

Checoslovaquia y otros países, la construcción de 124 apartamentos y los varios conciertos que dio el conocido cantante español Michel».

Comptat i debatut, Michel, cansant ja de tant de viatge i tant de temps lluny de casa, va decidir posar punt i final a la seua particular aventura russa. Havien estat 15 anys (1968-1983) i més de 1.400 recitals. Aventura que no ha pogut igualar mai cap artista espanyol.

Encara en 2006 i 2008 s'han editat a Rússia dos cd's recopilatoris del cantant, sota el segell musical Melody.

Perquè Michel no triomfà plenament? Deu raons

1. Una veu massa potent per a les cançons pop o melòdiques.
2. Li va faltar un millor assessorament artístic.
3. No va encertar un estil propi i convenient amb les seues facultats vocals.
4. No va rebre el recolzament suficient de les discogràfiques.
5. Tot i que Ricardo Ceratto era molt bo, potser un altre compositor li haguera encertat alguna cançó d'èxit.
6. Li va faltar sort als festivals. En 1964 va estar a punt de representar Espanya a *Eurovisión*. En 1967 va poder guanyar el festival de Benidorm. Però per a poder guanyar un festival no només feia falta tenir una bona veu, una bona cançó era determinant.
7. L'aventura russa el va desvincular d'Espanya. Fer les Rússies no va significar el mateix que fer les Amèriques.
8. Decisions i fotografies inoportunes. En 1968 es trenca un contracte amb Mèxic, Veneçuela, Puerto Rico i Argentina per haver anat a Rússia. En 1975 es trenca el contracte amb Miami per haver-se fotografiat amb Fidel Castro.
9. El seu estil melòdic va quedar desbancat amb la irrupció dels

Beatles, els Rolling Stones i la Nova Cançó.

10. No va tenir la dosi de sort necessària, el més important en qualsevol carrera artística.

Retorn a casa (1986-2009)

En 1986 Michel va decidir deixar Madrid i tornar a Pego, els seus orígens. Tornava a allò que li havia ensenyat son pare, treballar el marbre. A banda del treball al taller de marbre, junt amb el seu germà major Antonio, Michel va seguir gaudint de la seua afició per la pintura, perfeccionada allà a Rússia.

No va oblidar però la seua faceta de cantant. A més d'alguns treballs esporàdics que va fer al Teatro Capitol de Toulouse o a Iugoslàvia, va actuar en alguns dels restaurants més coneguts de la comarca. El primer de tots va ser el *Guadiana*, restaurant vora la platja de l'empresari pegolí Pepe Gascó. Després, el restaurant *Montepago* de l'empresari Juan Porsellanes. Allí actuà amb el pianista Sasha Subota, amb el qual arribà a gravar un LP a Iugoslàvia en 1984. Amb el mateix, inicià l'aventura de regentar el Reial Club Nàutic de Dénia en 1992. Allò no va funcionar, sobretot per les queixes dels propietaris dels iots que es queixaven del soroll de la música per la nit, i Michel va tornar a Montepago. També va actuar al restaurant *La Bresca* dels Poblets amb Andrés Orpi, i al *Viva España* d'Oliva.

Junt amb la passió per la música i la pintura, Michel va seguir practicant una altra que sempre havia tingut, el tir de competició. Els seus majors èxits esportius els aconseguí el 2003 quan va ser Campió d'Espanya de Veterans de *Palomas a brazo* i en 2004 quan aconseguí el Campionat del Món de Veterans a Ontinyent. La pràctica d'aquesta activitat el tornà a relacionar amb Ondara, tant amb l'armeria del poble com amb el també tirador i cantant, Lozano, pare del meu amic Jovi.

L'any 2002, Michel va ser nomenat Fill Predilecte de Pego, però tampoc en això va tenir sort doncs es va produir en un moment de molta crispació política i social a Pego.

El 2008 Michel es va posar malalt per un greu càncer. A primeries

de 2009 es va posar en mans del doctor Garcia Sabrido de l'hospital de Madrid Gregorio Marañón. Aquest, curiosament, havia operat recentment a Fidel Castro. Però Michel no va tenir tanta sort i no va poder superar l'arriscada operació.

Portada del llibre biogràfic sobre Michel, 2010.

En juny de 2009 l'Ajuntament de Pego li va dedicar el nom d'un passeig per tal de que les generacions futures en tinguin constància de la seua vida artística. L'any següent, en 2010, se li va retre un homenatge amb la participació musical de cantants i amics de la seua època.

Encara en 2011, coincidint amb les activitats de l'any dual Espanya-Rússia, vaig tenir el plaer d'anar a Moscou a presentar la seua

biografia. Em va acompanyar el seu fill, Miguel Samper Bellot, i vam gaudir de la companyia i beneplàcit dels membres del *Centro Español de Moscú*, entre els quals encara quedaven alguns d'aquells xiquets de la guerra.

Presentació de la biografia de Michel al Centro Español de Moscú, novembre de 2011.

CD rus de Michel, 2006.

CD recopilatori, 2008.

LA VIL·LA DE L'ALMADRAVA ALS POBLETS: LA RECUPERACIÓ D'UN JACIMENT ÚNIC A LA NOSTRA COMARCA

Josep Antoni Ahuir Domínguez

Arqueòleg i Gestor de patrimoni cultural

Amb aquest article presentem el projecte de gestió de la Vil·la romana de l'Almadrava, anem a veure com un jaciment arqueològic abandonat des de fa anys ha tornat a la vida, com una alternativa al tradicional turisme de sol i platja d'un municipi costaner com és Els Poblets.

1. Introducció:

El jaciment arqueològic de l'Almadrava, situat al terme municipal dels Poblets (Setla, Mira-rosa i Mirafior), és una vil·la típica de zona costanera. Va ser un establiment en activitat entre el segle I i IV dC, situat 10 km. al nord del municipi de *Dianium* (Dénia), amb una zona de port o ancoratge propi i una economia basada en la producció i comercialització d'envasos per a productes agrícoles, àmfores pel comerç de vi i oli.

2. Història de la investigació i estat de la qüestió.

El que avui coneguem com Vil·la romana de l'Almadrava, es va descobrir a finals dels anys 50, l'any 1957, quan no era més que terreny dedicat a l'agricultura.

En el transcurs d'aquests treballs agrícoles es descobriren murs, galeries i part d'uns forns que de seguida van atraure l'atenció dels estudiosos de la comarca d'aquell temps.

El primer que tenim notícia que es van interessar pel tema van ser Carmel Giner, delegat del Servei d'investigacions prehistòriques de la Diputació de València.

Es van documentar les estructures i es va estudiar la ceràmica arreplegada en superfície, donant-li una cronologia entre els segles I i V dC i ja constatant que es tractava d'una Vil·la romana amb una producció important d'àmfores durant l'Alt imperi.

A finals de la dècada dels 70, va començar un projecte per prospectar tota la zona que començà el 1978 fins el 1980.

Van passar els anys i en desembre de 1984, va començar l'excavació per part del Museu arqueològic de Dénia, aleshores anomenat *Hort de Santonja*, vist la importància del lloc, es va autoritzar a realitzar uns sondejos a la parcel·la, que van permetre delimitar el jaciment, en una àrea de 9000 m2 amb una gran concentració de vestigis arqueològics.

Ja en un primer moment es van documentar gran nombre de fragments d'àmfores i una sepultura aïllada, de tipologia romana, acotant la cronologia del jaciment a la que es considera avui en dia, segles I al III d. C.

Seguit tot el procés de documentació del jaciment, es van detectar restes d'un forn ceràmic, sent aquest l'inici d'excavació en extensió.

Amb això s'inicià l'excavació en extensió de dos sectors, per intentar delimitar els forns i la zona de escombreries i així poder confirmar la producció d'àmfores, d'altres ceràmiques comunes i de materials de construcció.

Anem a veure el resultat d'aquesta primera excavació al sector I segons els articles que publica Josep A. Gisbert, arqueòleg: tenim dos forns prou semblats i en un bon estat de conservació.

Quan l'equip del museu de Dénia va excavar els forns, es va veure

que un d'ells estava destruït en època recent, segurament fruit dels treballs agrícoles, l'altre dels forns es va confirmar que en època romana es va abandonar i a poc a poc es va enderrocar.

L'últim dels forns ha donat al fons, un conjunt de ceràmiques comunes, teules, taulells i tovots.

Com veurem després més a fons, hi ha algunes peces amb marques, segurament del propietari de les terrisseries.

Al sector II, s'ha excavat una superfície de 100 m2, s'ha documentat un abocador, amb molta quantitat de restes ceràmiques (àmfores fragmentades, defectes de cocció, restes del forn).

Tenim representades un gran nombre de tipus d'àmfores, Dressel 2/4, és la més abundant, Dressel 20, Oliva 3, així com altres tipus més minoritaris.

La cronologia d'aquestes peces i dels forns seria del segon quart del segle I dC.

Aquest jaciment, amb el seu registre arqueològic, representa un dels més importants del País Valencià per a l'estudi de la producció d'àmfores durant l'Alt imperi romà.

3. La difusió i posada en valor del jaciment arqueològic

Després d'anys d'excavacions amb aquests resultats que hem vist al primer punt del projecte, es van donar les passes necessàries per a la seua museïtzació a les primeries dels anys 90, obrint el jaciment al gran públic el 1995.

Per motius que no venen al cas, va estar tancat durant anys degradant-se les seves estructures i la seua museïtzació.

Per canviar aquesta situació es va començar a treballar en la nova etapa al jaciment: la reobertura.

Jaciment deteriorat.

Ja l'any 2012, l'Ajuntament d'Els Poblets va netejar el jaciment, es va pintar el tancament metàl·lic i es va retirar la senyalística vella.

Va ser a primeries del 2013 quan es van posar els recursos necessaris per impulsar la reobertura del jaciment.

Per celebrar aquesta fita, l'Ajuntament d'Els Poblets i l'Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta (IECMA), van convocar les **II JORNADES DE DIFUSIÓ DEL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC I ARQUITECTÒNIC DE LA MARINA ALTA**, on durant tres xerrades i una visita guiada es va difondre el patrimoni del poble i de la Comarca de la Marina Alta.

II Jornades IECMA. 2013

El dia 7 de juny, es va fer la primera xarrada, es va parlar sobre el món romà a la comarca, centrant-nos en la Vil·la de l'Almadrava.

Amb aquesta primera xarrada divulgativa, es van assentar les bases del que anava a ser el nostre treball de difusió del jaciment, tot seguit, es van crear un cartell actualitzat amb tota la informació i un nou logo del lloc, també vam crear una pàgina de Facebook ([jacimentromaalmadrava.elspoblets.7@facebook.com](https://www.facebook.com/jacimentromaalmadrava)) que ja té més de 402 amics i un correu electrònic (figlina_almadrava@hotmail.es).

*Cartell de visites del jaciment, 2013.**Plana de Facebook del jaciment*

El 14 de juny es va reobrir el jaciment de forma oficial, amb una roda de premsa, per informar als mitjans de comunicació i a partir del 15 de juny vam estar a disposició dels visitants, amb un horari de dimarts a diumenge, de 9:30 a 13:30, amb visita lliure i una visita guiada a les 12:00 hores. Les visites les fem segons el grup en castellà, valencià i anglès. Comptem amb fullets i resums sobre el jaciment en cinc llengües (castellà, valencià, anglès, francès i alemany).

També disposem d'altres materials turístics del poble així com d'altres pobles de la comarca.

Material de difusió

3.1. Les dades de visitants: de l'expectació inicial a la consolidació del producte

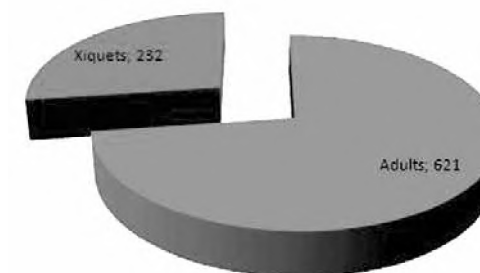
Del 15 de juny fins al 8 de setembre, és a dir en quasi 3 mesos, vam recollir les següents dades de visitants:

En nombre total ens han visitat: 853 persones – a més de les més de 100 persones al recital de poesia. El resultat final s'apropa a les 1000 persones.

Per edats:

Adults: 621

Xiquets: 232

Per nacionalitats:

Locals: 87 – 10%

Espanyols: 583 – 68%

Anglesos: 69 – 8%

Francesos: 55 – 7%

Alemanys: 49 – 5%

Altres nacionalitats: no arriben al 2%

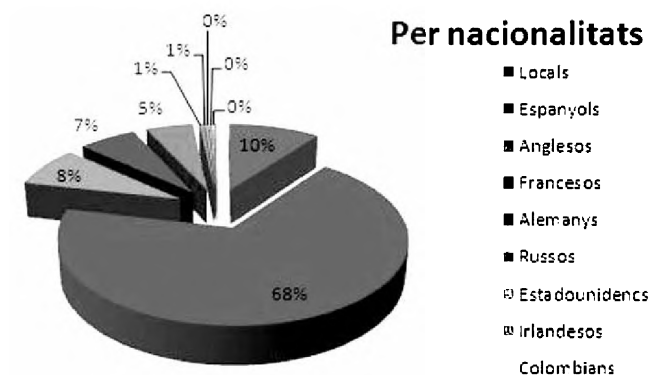
Rússia: 4

EEUU: 3

Portugal: 3

Colòmbia: 2

Irlanda 2

En aquest període de reobertura hem tingut tres visites concertades, una del IECMA, dins les II Jornades de difusió, una del col·lectiu de amics del museu de Xàbia i una visita del Col·legi públic del municipi.

3.2. Possibilitats didàctiques del jaciment

Entre les diferents possibilitats didàctiques que ens proposa el jaciment aquest estiu hem fet un taller relacionat amb l'arqueologia i la cultura romana, al mes d'agost:

“ Arqueòlegs per un dia ”

Amb aquest taller, hem volgut assolir uns objectius que són els següents:

Conèixer els mètodes i tècniques que l'arqueologia utilitza per obtenir coneixement històric.

Comprendre el context històric i cultural de la vil·la de l'Almadrava.

Fer servir les nocions cronològiques bàsiques.

Comprendre alguns dels trets més significatius de les formes de vida a l'antiguitat a partir de la recreació de tasques i oficis propis de l'època i comparant-les amb els seus equivalents moderns.

Fomentar l'interés i el respecte cap al patrimoni històric i cultural.

Conèixer l'anomenada arqueologia experimental per a la comprensió de processos històrics concrets.

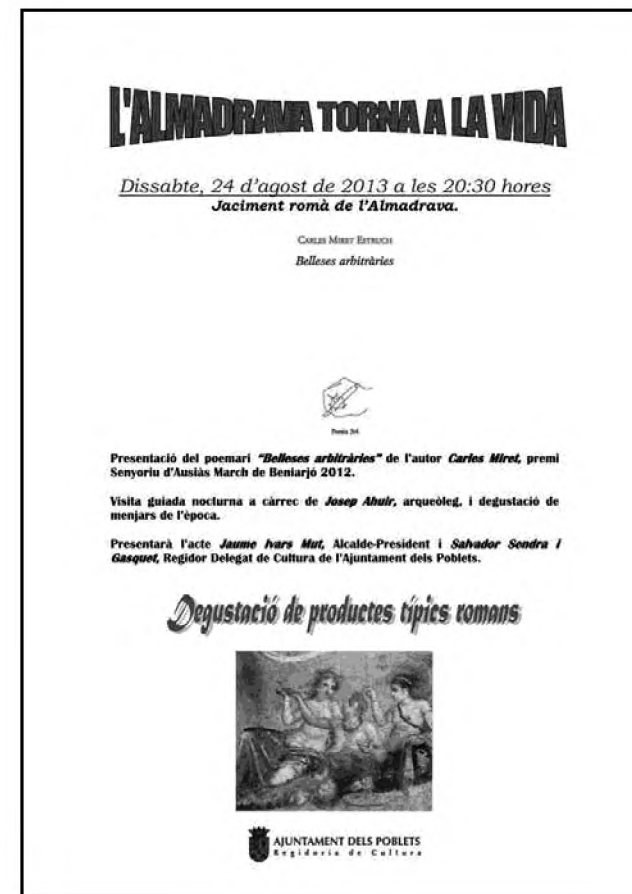
També hem realitzat un acte un poc especial amb el títol: **LA VIL·LA DE L'ALMADRAVA TORNA A LA VIDA.**

Es tractà de fer un acte cultural amb l'afegit de la visita nocturna i una degustació de cuina romana.

L'**esquema** va ser el següent:

Presentació al jaciment del poemari de l'arqueòleg de Gandia Carles Miret, es tracta d'un poemari amb temàtica arqueològica.

Recital de poesia d'autors (Enric Soria, Kavafis...) que han tractat temes com el món clàssic, el pas del temps, l'arqueologia...

Cartell Activitat "L'Almadrava torna a la vida"

Visita nocturna a la llum dels estels

Picaeta a base de productes romans (Pa, oli, vi, peix i fruits secs)

Per fer aquestes propostes didàctiques hem contat amb el suport de l'Ajuntament d'Els Poblets, el Col·legi Públic d'Els Poblets i diversos voluntaris.

Va ser tot un èxit, ja que van vindre més de 100 persones.

4. Conclusions

L'Almadrava una alternativa cultural al turisme de sol i platja.

El nostre patrimoni, la nostra història, són les nostres arrels, per aquesta raó és important que els coneguem, els cuidem i els difonguem.

Aquesta xarrada, la qual ha volgut fer un recordatori de tot allò que sabem d'un dels jaciments que potser molta gent de la Marina Alta coneix, altres no, vol que tant uns com altres, s'ensenyen alguna cosa sobre el seu poble i les seves arrels.

És important conèixer els béns que tenim al nostre terme municipal, a la nostra comarca, per aquesta raó és important que aquests, no es preguin en la nit dels temps i que les noves generacions puguin conèixer aquests tresors que amaguen les nostres planures, muntanyes, platges i rius.

Amb aquestes línies voldríem alertar a les autoritats municipals que actualment aquest és un patrimoni en perill i és necessària la seva col·laboració per tal de poder-se conservar, estudiar i difondre.

A Els Poblets, també tenim un dels jaciments romans més importants de tota la façana mediterrània de la Península Ibèrica, la Vil·la romana de l'Almadrava, tenim alqueries andalusines, tenim restes cristianes i d'època moderna.

És necessari que tot aquest patrimoni arqueològic, històric i cultural, es pose en valor, es difonga i es consolide com una oferta de turisme de qualitat que, de segur, donarà grans beneficis tant socials com econòmics al poble.

Per tot açò es necessària la implicació de les autoritats, a la que agraïsc el seu interès, és necessària la adequació d'un espai com a museu arqueològic on la gent que visiten aquests jaciments puguin veure les restes de cultura material que aquelles gents ens han deixat.

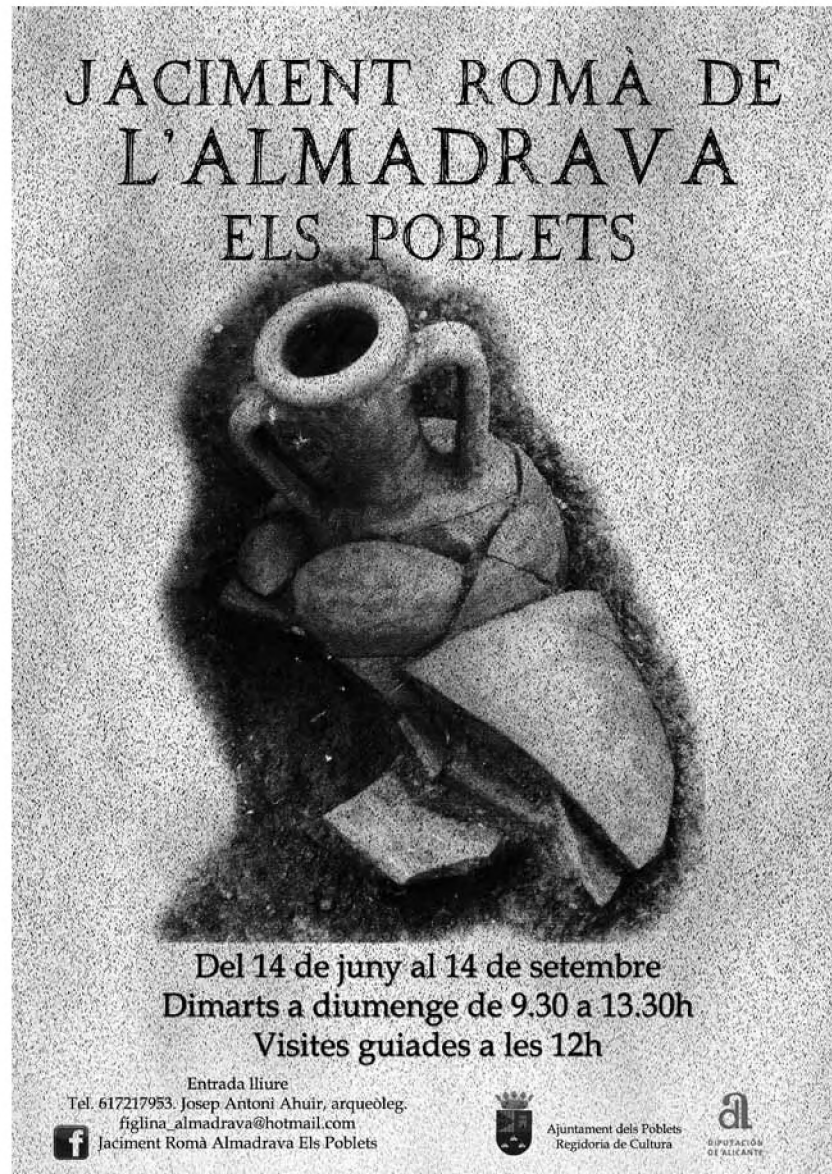
Per tot açò i perquè com deia aquella vella cançó *Qui perd els orígens, perd la identitat* és necessari ara i més que mai recuperar i difondre tots aquests béns, perquè les noves generacions de veïns i

visitants d'Els Poblets, puguin disfrutar i conèixer que al seu poble hi vivien unes gents i que ens van deixar una gran herència que devem mantenir i transmetre a les noves generacions.

5. Propostes de futur

LA CONSOLIDACIÓ DEL PROJECTE DE GESTIÓ DEL PATRIMONI D'ELS POBLETS

- Consolidar murs i estructures.
- Crear nous materials de difusió (Cartells – tríptics – panells ...)
- Difondre el jaciment en fires de turisme, congressos...
- Obrir una xicoteta col·lecció museogràfica al poble aprofitant la torre medieval que l'ajuntament va restaurar als anys 90.
- Excavar la part de les termes i el que puga quedar de la «*Pars Urbana*» de la vil·la.

Cartell de les visites guiades al Jaciment Arqueològic de l'Almadrava, 2014.

BIBLIOGRAFIA:

AHUIR, J.A. (2013): *La Vil·la de l'Almadrava a Els poblets: una alternativa de turisme cultural al costat de la platja*. Primer Congrés de Turisme Cultural. Universitat de València. pp. 45-50.

COLL, J. (2005): *Hornos y producción de cerámica romana en la Comunidad Valenciana. Recientes investigaciones sobre producción cerámica en Hispania*. (COLL, J, coord.), València, pp. 155-173.

GISBERT, J.A. (1987): "La producció de vi al territori de Dianium durant l'Alt Imperi: El taller d'àmfores de la vil·la romana de l'Almadrava (Setla-Mirarrosa-Miraflor)". En *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. I Col·loqui d'Arqueologia Romana. Badalona, pp. 104-117.

GISBERT, J.A. (1999): "El alfar de l'Almadrava (Setla-Mirarrosa-Miraflor) –Dianium–. Materiales de construcción cerámicos. Producción y aproximación a su funcionalidad en la arquitectura del complejo artesanal". En *El ladrillo y sus derivados en la época romana. Monografías de arquitectura romana*, 4. Madrid, pp. 65-102.

GISBERT, J.A. (2003): "El territorium de Dianium –Dénia en el Alto Imperio. La Marina Alta: La producción agrícola y poblamiento". *Revista Canelobre* 48. Alacant, pp. 121-144.

LES TRANSFORMACIONS ECONÒMIQUES A LA MARINA DURANT LES DÈCADES DEL 40 ALS 60: LA COMERCIALITZACIÓ I CRIA D'ANIMALS A ONDARA

Antoni Estarca Català

*Creu situada a l'Antic Camí d'El Verger. Itinerari d'entrada dels jònecs a Ondara després de passar per l'assegador que voreja el riu Girona (Assegador de Pego).
Via de trànsit des de l'antiga l'estació de El Verger.*

1. Justificació de la investigació

Resultaria un risc no donar a conèixer aquest estudi d'investigació en aquests moments. Ignorar l'existència dels fets econòmics que intentarem aclarir comportaria una pèrdua de la memòria històrica econòmica, no només local, sinó també comarcal i, a més, perdriem la veu dels seus protagonistes. Potser d'aquí a pocs anys, un cop morts els familiars directes, sobretot fills i vídues, això ja no serà possible.

Alguns dels fills i, sobretot, els néts dels protagonistes desconeixen pràcticament el que va suposar per als ciutadans d'Ondara la comercialització i la cria de bous d'engreix per a proveïment de carn de les ciutats properes a aquest municipi. No podran ser utilitzades, dins de poc temps, les fonts orals. Uns fets econòmics que se circumscriuen a la postguerra civil. Ondara, entre 1940 i 1965, es convertiria en uns dels

epicentres d'aquesta forma de complementar els ingressos familiars, de superar les penalitats i de guanyar-se la vida per a moltes famílies. Una època molt dura econòmicament, sobretot en la seua primera etapa.

Els motius per donar-lo a conèixer a les II Jornades d'Estudis d'Ondara són dos. Primer, el que acabem de dir sobre les fonts. Segon, que en considerar-los uns fets quotidians, a primera vista de poca rellevància, no van deixar empremta ni en l'arquitectura civil, ni en els arxius oficials, ni en els municipals, ni en els parroquials, amb el consegüent risc de poder passar desapercibuts

Afortunadament passaria el contrari amb altres fets econòmics que mereixen ser estudiats amb deteniment en un futur. És el cas de l'edifici civil del Prado, que avui ofereix constància i certifica una etapa en l'evolució econòmica de l'Ondara de la 2a meitat del segle XX. El mateix podem dir dels riurals, una construcció rural característica de la Marina Alta, la funció de la qual estava relacionada amb la producció de pansa en aquesta comarca als s. XIX i XX, essencialment per protegir-la de les inclemències del temps en el moment de l'assecat. Queden diversos riurals dispersos pel terme municipal d'Ondara, en ocasions estan ocults després de les reformes que s'hagen pogut fer a les casetes.

Sembla estrany que, en certes ocasions, per comprendre l'estructura econòmica i social contemporània d'una localitat, no siga possible recórrer a les estadístiques oficials i que les fonts públiques i privades siguen tan escasses. En particular, les comercials i les industrials que entre altres conseqüències també ajuden a fixar a la nova població immigrant a un territori, a no haver d'emigrar, a millorar les condicions socials, a construir la forma de vida d'un poble, etc

Les abundants fonts hemerogràfiques (diaris, revistes, anuaris) no es van fer ressò d'aquesta tipologia de comerç, perquè no va suposar precisament explicar fets insignes o eminents. En canvi, pense que, fins i tot utilitzant les fonts orals, han de ser analitzades unes pràctiques comercials d'aquest període, relativament proper perquè estan desapareixent pràcticament aquests testimonis i la informació.

Que servisquen també aquestes paraules de reflexió per animar molts dels ciutadans d'Ondara a fer donació a l'Arxiu Municipal

d'Ondara dels documents privats que puguin resultar d'interès. Una documentació que servisca per conèixer millor els nostres orígens, vicissituds, projectes comuns i anhels particulars; doncs, com vull reiterar, no tots els fets econòmics rellevants es troben en els arxius oficials. De vegades arribem a ells de forma indirecta i circumstancial.

Bàsicament han estat els testimonis orals dels familiars que hi van intervenir, els que s'han utilitzat com a principal font per a la reconstrucció del passat econòmic i social.

En aquest cas, s'ha estudiat amb testimonis presencials dels fets, encara que foren xiquets i adolescents en el moment analitzat. Es restringeix a la història econòmica contemporània, un període en què queden, lògicament, cada vegada menys testimonis vius. En aquest tipus d'esdeveniments econòmics no hi ha transmissió oral àmplia entre les generacions, com pot ocórrer amb els mites i les llegendes. Altres tipus d'episodis perduren molt més en el temps.

És oportú assenyalar, per la meua part, que sempre serà convenient per als qui estudien aquests esdeveniments econòmics en un futur, que busquen noves fonts, que facen noves aportacions, que plantegen noves hipòtesis, que revisen aquest treball i que realitzen crítica del que consideren. En definitiva, que contribuïsquen a enriquir el coneixement de la Història Econòmica local d'Ondara i la Marina Alta. Perquè intentaré evidenciar que fou un model de negoci no sols ondarenc sinó també comarcal. Una pràctica de negoci, íntimament unida a la conjuntura política i jurídica de cada moment, com també intentaré esbrinar.

Són uns fets ocorreguts en un context econòmic d'escassetat, els anys de postguerra, llargs i difícils. Subestimar-los comporta deixar de tindre una perspectiva global d'aquestes dècades que han motivat la investigació. El que hem intentat és fer una anàlisi i aproximació el més objectiva possible per entendre el que estava passant a Ondara i la Marina Alta.

2. Context històric i econòmic

Després de la Guerra Civil apareixen a Ondara diversos negocis relacionats amb la recia i l'engreix d'animals bovins. La modalitat productiva adoptada és la de recia de bous a mitges entre un comerciant i un criador.

El model productiu adoptat és com el de la majoria de països industrialitzats. La pràctica totalitat dels animals són destinats als mercats de carn. S'engreixaven en corrals de xicotetes dimensions situats sobre tot en les cases de les afores del mateix nucli urbà, però en major mesura, en corrals de cases de camp.

Posteriorment, un vegada criats i engreixats són venuts per a carn en escorxadors de ciutats grans: Dénia, Oliva, Gandia i València són els més habituals. I per descomptat, a la mateixa Ondara.

Com que hi havia una conjuntura d'escassetat i, en disposar el llaurador i el jornalero de prou temps, es dona una implicació de pràcticament tota la família que participa de la cria i l'engreix d'animals bovins es popularitza amb rapidesa.

Juga un paper crucial la gent gran de la família. El motiu no és altre que l'animal necessita menjar cada dia i en bastant quantitat. Com que el jornalero no pot rebutjar un jornal, aquell home major de la família se'n farà càrrec. Cal valorar la tasca imperceptible del col·lectiu humà en edat avançada, la seva aportació a l'economia real en aquesta etapa, en què molts joves han mort o encara alguns han estat mancats de llibertat per les mateixes vicissituds de la Guerra Civil, sobretot en la primera meitat de la dècada dels 40. Igualment, a falta d'un sistema de seguretat social públic de pensions, no resulta estrany que la persona gran, es procura un animal també, per a la seua cria.

Els bous són lliurats a persones tant d'Ondara com a pobles del voltant: Beniarbeig, Benidoleig, Dénia, El Verger, Sanet i Negrals, Pedreguer, Pego, Setla, Mira-rosa i Mirafior, i fins i tot a Xàbia. Pobles, alguns d'ells, que no tenien fins llavors experiència sobre aquest tipus de cria de bous per a carn, o el capital suficient per iniciar-lo.

Són a més poblacions agrícoles necessitades d'adobaments.

L'accés als adobs químics en els primers anys de postguerra resulten cars i dificultosos. L'adobament natural generat pel propi animal és necessari per als cultius. Els que crien uns quants animals tindran una segona font d'ingressos perquè podran vendre el fem generat pels animals com un adob natural i si no, almenys poden millorar les rendes de les terres pròpies.

Les classes d'animals més habituals que es crien són la Charolais, Brangus i Hereford.

Una de les claus de la seua ràpida expansió es troba en les característiques que venen determinades per l'estructura de la propietat agrària, el tipus de poblament en cases de camp i alqueries, que farien que aquest fenomen econòmic i social s'estengués enormement, sobretot en la dècada dels 40.

La raó més important és que el criador, bé llaurador, xicotet llaurador o jornalero, no havia de desemborsar cap quantitat econòmica al comerciant. No calia disposar de dipòsit, ni avançar diners.

Aquest sistema de cria s'adopta i s'estén ràpidament. Ho intentarem aclarir en diversos dels apartats. A més, hi van contribuir una sèrie de circumstàncies econòmiques, climatològiques i mediambientals, i de localització pròpies d'Ondara. Igualment contribueix el model d'agricultura, l'aprofitament de les aigües, la tipologia de conreu de regadius, així com els residus de branques com ara, de cítrics o garrofers,

i fins i tot, la utilització de tubercles com ara, moniatos o remolatxa encara que estiguen en relatiu mal estat. En èpoques de temporals perllongats de pluja es solen disposar reserves per a la seva alimentació. Precisament d'aquest tipus de cultius es disposa tant a Ondara, com en els pobles del voltant.

En 1939, Espanya era un país en ruïnes. Demogràficament afeblida, la fam i l'extrema necessitat eren la realitat quotidiana d'una bona part de la població. El país està econòmicament exhaust i Ondara era un calc d'aquesta situació. Els anys de la postguerra van marcar un gran retrocés en l'àmbit econòmic i social.

La barata, com a fórmula d'intercanvi i mecanisme de comerç, torna a aparèixer amb inusitada fermesa. L'accés a productes de mercat és difícil, les cartilles de racionament eren les constants. El sector primari, sobretot agricultura i ramaderia tornaven a superar el 50 per cent de la renda nacional. A la nostra comarca, eixes xifres pogueren ser superiors en la dècada dels 40 i 50. L'enfonsament de la producció agrícola i industrial suposaria una marxa enrere històrica en molts ordres i havia poc per exportar.

*Llit del riu de l'Alberca a l'altura dels Tintorers.
Romualdo Llorens, a l'esquerra, i Jiménez, el panader,
amb un bou possiblement de recrio. Anys 50. Cedida per Robert Miralles.*

Predomina una situació d'escassetat i d'intervencionisme estatal, el mercat negre i l'estraperlo afloren. És un país amb una economia intervinguda pel règim que havia guanyat la Guerra Civil (llicències d'importació i exportació, control de subministraments...) i s'apodera de l'economia del país. Aquesta situació s'aniria agreujant per la conjuntura internacional i el suport del règim franquista als seus antics aliats: Itàlia i Alemanya. A la Segona Guerra Mundial, 1939-1945, li succeeix un període d'aïllament per la condemna internacional al règim de Franco com aliat de l'Eix.

Els cultius d'exportació de la pansa als països anglosaxons resultaven una quimera. L'exportació de cítrics era escassa, només es recuperaria a mitjans dels 50 i, sobretot, als 60 a tota Espanya i a Ondara també. La construcció d'un edifici permanent per treure al mercat els productes agrícoles de la localitat i de la comarca en millors condicions, el Prado, no s'iniciaria fins 1955.

Aquestes raons i les que intentarem plantejar a continuació explicarien l'expansió i consolidació d'aquest tipus de negoci. Cal pensar que ajudarien, en part, a mitigar les penúries econòmiques de la localitat i que aquest treball d'investigació pretén treure a la llum, ja que les fonts pràcticament són orals, encara que són bastants coincidents i han estat contrastades.

L'esquema adjunt (Pàgina 150) ajuda a comprendre bastant la conjuntura política i econòmica del període a Espanya i la influència que va haver de tenir a la recria de bous a la Marina Alta.

3. Factors de localització dels comerços a Ondara i el cas específic de Pamis

Ondara, amb les tres empreses comercialitzadores que hi va haver, es va convertir en subministradora d'una quantitat molt important de bous per a criar. Aquesta activitat ajudaria a afrontar una etapa d'escassetat, no només als ciutadans d'Ondara i de Pamis, sinó també als d'altres poblacions al voltant d'Ondara, totes de la Marina Alta.

CONTEXT POLÍTIC I ECONÒMIC DEL RÈGIM FRANQUISTA																						
SEGONA GUERRA MUNDIAL				AÏLLAMENT INTERNACIONAL					RECONeixEMENT INTERNACIONAL													
Neutral	No- bel·ligerant	Neutral	Neutral	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959
NACIONALSINDICALISME				NACIONALCATOLICISME																		
				AUTARQUIA I ESTANCAMENT ECONOMIC																		
• Llei de Repressió del Comunisme i la Maçoneria. • Llei Unitat Sindical. • Entrevista Franco-Hitler. (1940) • Creació de l'INI • Llei Constitutiu de les Corts · (1942) • El maquis envaeix la Vall d'Aran. (1944)				• Fur dels Espanyols. • Llei del Referèndum Nacional. (1945) • Condemna de l'ONU. • Retirada d'ambaixadors. (1946) • Primeres vagues obreres • Llei de Successió. • Exclusió del Pla Marshall (1947) • Exclusió de l'OTAN (1949) • L'ONU revoca la retirada d'ambaixadors • Ingrés de la UNESCO. (1950) • Vaga de tramvies. (1951) • Fi del racionament (1952)																		
LLEIS FONAMENTALS				PRIMER GOVERN TECNÒCRATA																		

Font: *Historia de España; J. Arostegui, Sánchez, J. Palafox Gamir y otros edit. Ed. Vicens Vives*

Enumerarem la pluralitat de factors que farien que es popularitzés enormement aquest tipus de criaça a la localitat:

1. Es realitza la seva criaça en un període relativament curt, màxim 1 any des de la seua compra.
2. S'empren per a la seva alimentació esplets agrícoles (palles i rostolls), subproductes agroindustrials, només part de la terra es dedica a cultiu d'herba alfals.
3. La garrofa, els moniatos i la remolatxa, emmagatzemables per molt de temps, serveixen d'aliment en dies de mal temps.
4. Hi ha una implicació de diversos membres de la família per a la seva criaça. Els homes d'avançada edat podran participar d'aquest procés.
5. L'animal és un jòneg, no és brau, és relativament dòcil, la seva finalitat és ser utilitzat per a la carn.
6. Hi ha moltes cases de camp, altres cases per a apers amb corral, que són aprofitades per a la criaça d'aquest tipus d'animals.
7. La localització del transport; Ondara està relativament propera a les estacions de tren de Gata, Benissa i El Verger.
8. Quan el relleu el pren el transport del camió, la carretera nacional 332 és bàsica.
9. L'activitat femenina d'alguns membres de la família, circumscrita en la majoria de casos a l'obtenció d'aliments per a l'animal, ajuda a obtenir els recursos adequats per als animals.
10. L'aprofitament o venda del fem generat en la seva criaça.
11. Hi ha petites plantacions de farratge, emmagatzemable, utilitzat per als dies de mal temps, en horts de regadiu.
12. Conflueixen els recursos humans i el mínim de capital financer per iniciar el comerç.

Pamis destaca singularment en la recia de vedells durant aquest període. Als factors anteriors en sumarem tres més d'indubtable valor. Aquest petit enclavament arriba a una mitjana de criaçna propera a més de 100 jònecs anuals en la dècada dels 40 i 50. Pràcticament al voltant del 10% dels animals que porten els comerciants d'Ondara són criats ací. En canvi hem de tindre en compte que el seu terme municipal o partida tot just arriba a l'1 % de la terra cultivable de la Marina Alta.

El primer motiu és que pràcticament tot el terme municipal de Pamis és de regadiu. El seu proper riu, l'Alberca, és font d'alimentació gratuïta a les seves petites alberedes o canyissars d'aquest curt riu, però de cabdal relativament regular, excepte en anys de sequera forta.

El segon és el cultiu d'herba alfals, estrella de les plantes farratgeres que està cultivat a diversos horts del seu terme. Els motius són el seu alt contingut proteic per als animals. Un cop plantada, creixerà aguantant fins a sis segues cada any. No esgota el sòl i, a més, la seua sembra fixa nitrogen atmosfèric a la terra perquè el captura. Després ho agrairan els cereals o altres lleguminoses com el cigró, l'lentia, jueva o pèsol o qualsevol altre tipus de plantació. Es pot a més assecar i ser vendible a altres llauradors de poblacions necessitades de farratge.

El tercer motiu és la particular distribució de la propietat de la terra en menuts i mitjans propietaris, situació aquesta que prové de la desvinculació. Finalment, i en quart lloc, el seu tipus de poblament amb bastants cases de camp que compten amb xicotetes cavallerisses i coberts. En aquests corrals el jòneg pot compartir part de l'espai físic amb els animals de conreu i el menjar.

És el nucli urbà on millors rendiments s'obtenen, pel que fa a kg de carn obtinguts. Els comerciants coincideixen que és en aquesta localitat on hi ha els millors recriadors.

En lloc destacat, cal explicar la possibilitat de poder demanar en préstec o rebre quantitats lliurades a compte sobre els futuribles beneficis. Són petits avenços de diners en metàl·lic, que serviran per al finançament de les compres de vitualles, roba, però sobretot despeses sanitàries que segueixen sent elevades per a una economia familiar de l'època. Ajuda a millorar la circulació monetària en una etapa de gran

escassetat. Això incidirà, sense dubte, a la popularització d'aquest tipus de negoci i anirà en benefici del comerç local.

Cal dir que aquest tipus de negoci s'havia practicat abans de la guerra amb indubtable èxit a Dénia. A aquest negoci, la recia de bous d'engreix a mitges o «fiadors de bous», s'hi havien dedicat ja en aquesta localitat comerciants d'animals com ara Andrés Escriba Ripoll i Vicent Carrió Costa en estables situats a les partides Bovetes i Madrigueres. Aquesta activitat comercial va tenir dues etapes: de 1917 a 1936 i de finals de 1939 fins a 1946. La immensa majoria de llauradors que residien en el terme municipal en aquestes partides disposaven d'estable, juntament amb els dels Palmars i Torrecarrals, i cuidaven un o dos bous per família, també pel sistema que hem descrit.

Posteriorment van ser els mateixos carnisers de Dénia els qui van seguir el testimoni de fiar bous d'engreix a mitges, però això després de la Guerra Civil

4. La pràctica desaparició del circuit monetari

La pràctica desaparició dels diners de curs legal és un aspecte desastrós, una forma d'empobriment ràpid. Les conseqüències econòmiques i demogràfiques de la Guerra Civil són espantoses. No menys desastroses són les de tipus social i moral. La renda nacional i per càpita no recuperarà el nivell de 1936 fins a la dècada de 1950. La situació no devia ser molt suportable econòmicament per als veïns d'Ondara ni de la Comarca.

L'economia no és que estigués poc monetaritzada, està pràcticament sense moneda de curs legal, sobre tot en bitllets, degut a les seqüeles de la Guerra Civil. L'autoconsum és elevat, la barata torna amb força. Aquest escenari econòmic ens retrotrau a èpoques llunyanes en el temps. La il·legalització de la moneda republicana després de la Guerra Civil no només va ser un concepte armat, sinó que també va ser una «guerra monetària». El paper-moneda imprès per la República va ser utilitzat com una arma de guerra més, deixant en molts casos de tenir cap valor en finalitzar la contesa.

Ondara, allunyada del front, en el cas de disposar de moneda de curs legal fins l'abril del 39 era la pesseta republicana. Encara que l'Ordre de 28 d'abril de 1938 establia el canvi forçós de la moneda republicana per la franquista, aquest procés no va resultar tan fàcil.

Al final, l'anul·lació dels bitllets republicans, combinada amb la depreciació dels saldos bancaris, va perjudicar greument les economies privades en el territori que va estar amb la República.

Bitllet d'una pesseta de la República de 1937

Bitllet d'una pesseta del règim de Franco. Setembre de 1940.

El caos estava servit, les fonts de finançament estan evaporades, el desproveïment a l'ordre del dia i l'escassetat i la pobresa tornen a estar presents. Aflora de nou l'autoconsum i la barata.

5. La font de Regulació contractual de la comercialització ramadera: el costum

Com en nombrosos negocis o fets econòmics provinents de l'agricultura, no hi ha moltes fonts documentals directes i les escrites són escassíssimes. El negoci practicat i la quantitat d'animals, bastant nombrosa, va deixar escassos registres.

El negoci o tracte és gairebé sempre verbal i unes simples anotacions en llibretes van servir per establir la relació contractual entre el comerciant i l'agricultor. La confiança entre el comerciant i l'agricultor o jornalier ha de ser màxima. Aquest tipus de contractes verbals, amb validesa per descomptat, tenen poques variacions. Intentarem sistematitzar-les amb varis tipus de modalitats.

El comerciant de bestiar cedeix un, dos o tres vedells a l'any, de la seva exclusiva propietat, normalment engendrat i deslletat lluny

d'Ondara. Degudament marcat, no ha de tenir malalties i serà cedit en òptimes condicions. L'animal ha de tenir una guia per al seu control i posterior venda en el mercat. Si no la tingués, la sanció pot ser la incautació.

El criador és habitualment algú dedicat a les tasques del camp, bé un menut o mitjà agricultor, bé un jornalier. Aquests els reben no desemborsant cap quantitat per ell. La paraula i el costum són la forma habitual de negociar la cria de l'animal i la seua posterior entrega al lloc indicat pel comerciant d'animals, normalment l'escorxador que aquest crega convenient, per motius de rendibilitat i abastiment.

El lloc destinat a la cria és un corral, un cobert, que pot o no disposar de vegades, d'una petita fracció de camp. L'ús i el gaudir d'aquesta terra pot ser amb caràcter de propietari o arrendador. Aquest criador sol repetir el cicle de producció quantes vegades puga fer-ho, si no hi ha contratemps. Fins i tot té la possibilitat d'incrementar el nombre de cries de bou d'engreix si es comprova que és bon criador i s'obté un bon rendiment, lligat evidentment al pes de l'animal. Aquest és pesat en sortir del corral del comerciant per comprovar la seua posterior evolució.

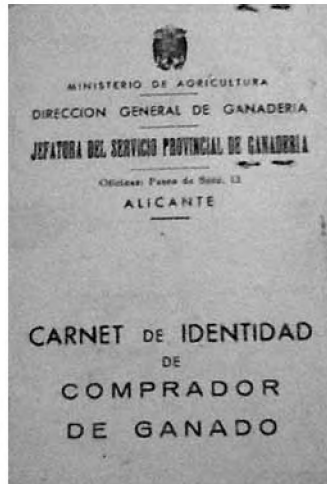
El comerciant, que finança el bou, a fi de conèixer l'estat sanitari dels animals, podrà fer inspeccions rutinàries d'aquests. Ha de ser avisat si ocorregués cap contratemps i, en el cas que estigueren malalts, haurà d'intentar curar-los i cuidar-los, i, si fóra necessari, avisar el veterinari.

El comerciant haurà d'aplicar les vacunacions d'aftosa, carboncle, tuberculosi o taca i queratoconjuntivitis. El criador ha de permetre les vacunacions a les seues instal·lacions si fóra necessari. Els medicaments, a la dècada dels 40, són molt escassos com a conseqüència de la situació de Guerra Mundial i després de l'aïllament econòmic i polític internacional.

El mateix passarà si hi hagués un bany contra les paparres i tot tractament veterinari. Les despeses poden dividir-se en la mateixa proporció en què es dividiran els quilos totals de carn obtinguts.

El comerciant haurà de reposar els animals morts o malalts, dins dels terminis habituals, intentant aportar un animal de la mateixa raça, pes i qualitat que l'anterior.

El criador ha de conèixer l'ofici i estar relativament facultat per al rebuig de l'animal, si considera que hi ha existència de malaltia. De vegades, es sembla de farratge una suficient quantitat de terra, a efectes de l'adequat i eficaç engreix dels animals que pot millorar el rendiment. Normalment ha d'assolir un pes òptim en complir els diuït mesos. Això últim es dona més en el terme de Pamis que a Ondara. D'aquesta manera el criador pot tornar a iniciar el cicle de cria i engreix.

Carnet d'identitat de comprador de bestiar

El termini de vigència d'aquests contractes verbals el sol determinar el pes de venda del bestiar, i es pot estendre fins a un termini màxim de 12 mesos. En aquest moment l'animal, ja té normalment 18 mesos des de el seu naixement i és sacrificat davant la presència del comerciant, els seus treballadors o un carnisser de la seva total confiança.

El negoci és a risc i ventura. En cas de mort de cap dels animals, el criador haurà d'avisar el comerciant immediatament, comproment-se almenys a aprofitar el cuir dels animals morts. I haurà de lliurar el cuir net en les millors condicions de comercialització. Si cap dels animals morís de carboncle o qualsevol altra malaltia contagiosa, el criador, de conformitat amb el que estableixen les lleis de sanitat animal vigent, hauria de cremar-los i soterrar-los. El comerciant o algun dels seus operaris comprovaven aquests fets.

El pes, el moment, el lloc i el preu de la venda seran determinats de comú acord entre les parts, valorant la situació dels mercats, projectant la venda dels vedells al voltant dels 450 kg. bruts.

La producció d'aquest comerç consisteix a aconseguir el màxim pes possible, amb el menor temps permisible. En el moment de la venda es distribuirà, de la següent manera: un 50% dels quilos produïts es liquidaran al comerciant i el 50% restant al criador.

Les despeses corresponents a la comercialització, taxes municipals, comissions, impostos, altres despeses i gravàmens a la venda de la següent manera: a) un 50% al comerciant i b) un 50% al criador.

Les sumes de diners que es percebien en concepte de bestretes sobre el valor futur de les vendes parcials de bestiar, durant l'execució del contracte, seran liquidades al moment de cobrar entre les parts. Tot això de conformitat amb el percentatge que s'hagués acordat prèviament, sempre el 50 %.

A meitat de la dècada dels 50, carrer Llibertat. Important partida de pilota al Trinquet d'Ondara. De dreta a esquerre: Pedro Frasés (de negre i fumant), el caporal Cardona, Domingo Peris (fill del Zurdo de Pamis i empresari del triquet de Gandia, amb ulleres de sol), Sr. Marín (amb corbata) de la Federació de Pilota Valenciana, Julian Ferrando (alcalde d'Ondara), Pablo Domenech (darrere) i Manuel Porta Jordà (davant amb camisa blanca), Antoni Aranda, Toni Grimalt i Pepe Frasés (de negre amb boina). Fotografia cedida per Dora Peris.

Els representants del comerciant o les persones que aquest designa habitualment, els corredors de bestiar, podrien verificar el compliment del contracte que, com hem dit més amunt, sempre era verbal.

El comerciant anotava en unes simples llibretes el nom, la localitat i el domicili del criador i lloc on radicava l'espai físic de cria del vedell d'engreix, així com els possibles lliuraments a compte que pogueren sol·licitar sobre els beneficis futurs. El nivell de controvèrsia, sempre seguint fonts orals, era escàs. I si hi havia alguns casos, era sobretot en el moment de la matança i posterior espediment del bou d'engreix pels quilos de rendibilitat obtinguda.

Aquest sistema de producció consisteix bàsicament en el fet que un comerciant porta cries de bou d'engreix que tenen entre cinc i sis mesos i li les lliura a un criador, dedicat majoritàriament a tasques del camp i que té necessitat de complementar o millorar els ingressos econòmics. Aquest es fa responsable de la seva cria durant aproximadament un any. L'animal pesa 50 ó 60 kg amb 6 mesos, quan és un jòneg. Posteriorment és venut en l'arribar als 400 ó 450 kg. No solen superar en cap cas els 500 kg. bruts, després es reparteixen els diners obtinguts per meitats, per la venda de la carn obtinguda a determinats carnisers interessats en proveir-se de carn als escorxadors habituals.

Com en tota economia de mercat, els animals són comprats en aquelles parts del territori espanyol que són més barats. Bàsicament en zones de producció lletera on hi ha excedents de cries. Els ramaders tenen necessitat de vendre les cries per poder aprofitar la llet, bé per a la venda directa o per fer formatges.

Les mesures de seguretat alimentària dels anys 40 no van molt més enllà de l'obligatorietat de sacrificar el bou en un escorxador, prop d'on es va a comercialitzar, supervisat per un veterinari, en determinats dies prèviament establerts. Acompanyat de la guia animal, que té una finalitat bàsicament de control fiscal.

Els llocs d'origen o de compra són les fires ramaderes de qualsevol racó d'Espanya. Encara que cada un tindrà les seves zones de preferència, per la disponibilitat de transport o els corredors. En els anys 40 i 50, pràcticament el transport utilitzat en el comerç d'Ondara és el ferroviari. Excepte l'últim dels tres casos analitzats.

Esquema 1. Cronologia de la cria del jòneg.

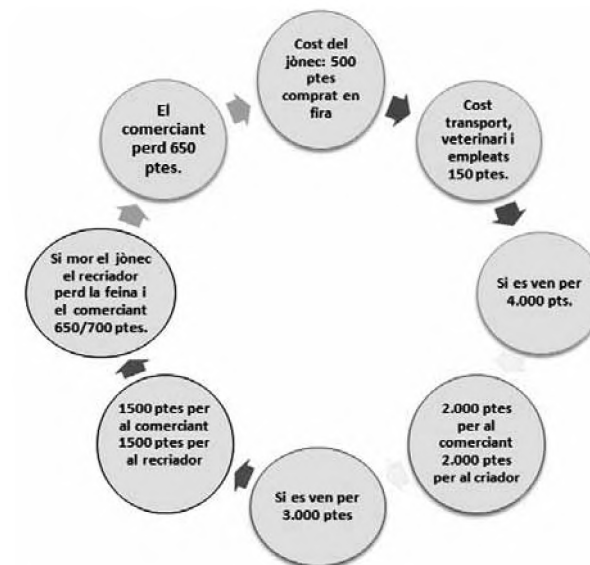

6. Les modalitats de comercialització

Intentarem sistematitzar les modalitats contractuals més habituals en els anys 40 i mitjans dels 50. A finals dels 50 i 60 van permutant-se degut a la millora econòmica. Són bàsicament quatre els tipus de relació contractual de comercialització:

La modalitat A. La més habitual, representa el 90% del volum de recría. El criador, llaurador o jornalero no desemborsa cap quantitat de diners pel jòneg. Sol oscil·lar el preu de venda del bou, ja criat, entre les 3.000 i les 4.000 ptes. segons el preu de mercat de la carn. El negoci està en engordir-lo en el menor temps possible. Es poden demanar lliuraments a compte sobre el preu final que tindrà el bou d'engreix, són prou habituals. Això explica que a Dénia anomenen al comerciant, «fiador de bous».

Esquema 2. Cicle de comercialització, modalitat A.

La modalitat B. Pagament al comptat del bou per part de l'agricultor, suposa un 3% aproximadament del volum de recia. El risc i ventura el corre ell, també els guanys són tots per a ell. L'animal li pot costar entre les 800 ó 1000 ptes.

La modalitat C. Cada 3 ò 4 mesos recien un bou nou amb les característiques del procés A, guanyant un mínim de 1.500 ptes. aproximadament per animal. També es demanen lliuraments a compte sobre els possibles beneficis quan es vengui el bou. Poden tindre d'eixa manera el recio de 3 ò 4 bous a l'any, representen al voltant d'un 4% del volum de recia. Persones de molta confiança del comerciant.

La modalitat D. Alguns xicotets llauradors els compren directament a fires de Múrcia i els traslladen fins Benissa amb tren, obtenint ells els guanys al complet. Sense intermediaris. L'animal pot costar unes 500 ptes. i el venen directament al Sanatori de Fontilles per al voltant de 4000 - 4500 ptes. per vedell. Aquí s'obtenen, sens dubte, les millors rendibilitats. Les estimacions indicarien que es al voltant del 3% del total de la comercialització. Si sols es contempla Pamis, podria arribar-se a afirmar que el 80 % o més de la producció, amb aquesta modalitat D, es feia en aquest terme municipal.

Aquesta classificació es personal i basada en les fonts orals utilitzades. Va variant conforme transcorren els anys més durs de postguerra i millora la situació. La modalitat B, aquella en què el xicotet llaurador compra directament el bou al comerciant i el ven directament en algun dels escorxadors propers va agafant major pes.

La modalitat D, implica portar els bous criats a llocs propers, l'escorxador d'Ondara, Xaló, però sobretot continua sent Fontilles el destí preferit. Han passat els anys més durs i el circuit monetari de l'economia porta temps normalitzat.

7. Cronologia d'implantació dels Comerços a Ondara i el seu cicle de vida empresarial

Cronologia i etapes de les empreses que comercialitzen jònecs de recria per a carn a Ondara																									
1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965
Manuel Pérez Sendra, Salvador Pérez Sendra, Pepe Pérez Sendra i Pablo Doménech Doménech (casat amb Tònica Pérez Sendra)																									
					Enrique Aguilar Buigues , Francisco Gavilà Català, Salvador Peris Cervera i Manuel Porta Jordà (Beniarjó-València)																				
											Adolfo Castelló Serralta														
Alguns Llauradors treballen la recria pel seu compte. Vicent Ginestar Peris i el seu germà Mateu Ginestar Peris, entre altres. Les porten directament de les fires de la província de Murcia, no acudeixen al comerciant per a proveir-se. Van sobre tot a Fontilles. Salvador Ginestar Soldevila, <i>cama-roja</i> , li ensenya l'ofici a Vicent i els indrets per a proveir-se en els llocs d'origen.																									
Comerç de les pells d'animals; Joan Garrido Ginestar i Vicent Garrido Ginestar s'abasteixen de pràcticament tots els escorxadors on es maten aquests jònecs.																									

Amb aquest quadre i les explicacions fetes en altres apartats, intentarem explicar el cicle de vida empresarial. El primer comerç, està basat en els forts llaços familiars dels Pérez Sendra. Pablo Domènech és el que porta els comptes del comerç, tots el divendres es reuneixen els quatre socis per treure'ls al seu domicili del carrer l'Església. En tots ells hi ha algú que és tractant d'animals des de fa anys, en la primera és el germà major Manuel. Per tant coneix les característiques del negoci amb el qual es treballa. Viatjar i conèixer les dificultats del negoci, tenir una bona xarxa de contactes, assistir a fires de bestiar i les peculiaritats de cria bovina, formen part de les destreses a tenir per dur-lo a terme adequadament.

Aquestes empreses utilitzen mitjans de transport diferents, les dues primeres exclusivament el tren des de l'estació d'El Verger i la tercera, la d'Adolfo Castelló, el camió substitueix pràcticament al tren. El motiu és que, en aquells anys, el transport terrestre no té tan bones condicions encara. Resulta més car per la precarietat dels camions de l'època i no permetia optimitzar la quantitat d'animals a dur. A partir de 1955 els comercialitza Adolfo Castelló, que és de l'Alqueria de la Comtessa però que s'estableix a Ondara en casar-se aquest any amb

Tonica Alberola Costa. Encara que abans ja portava alguns animals a Ondara, a la seua família ja es dedicaven a tracta d'animals. Aquest, a diferència del altres, no compta amb operaris fixos, sols dos corredors un en Els Poblets i altre en El Verger. Aguilar, Peris i Gavilà si tenen alguns operaris i viuen a Ondara. El quart soci, Porta, no es soci industrial.

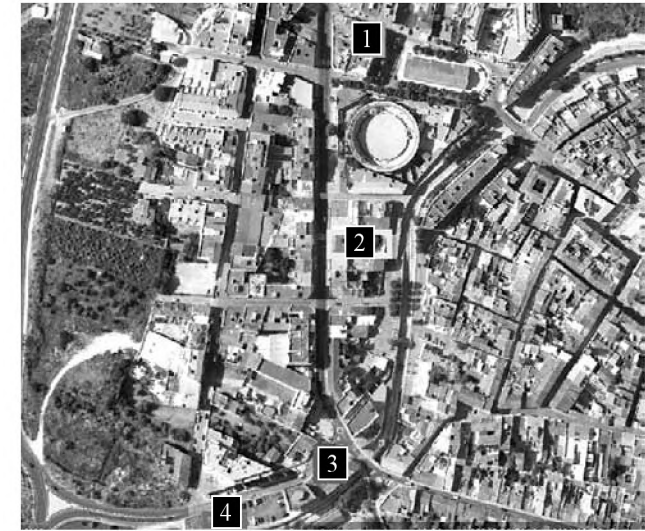
El tercer comerç de jònecs es distribueix en camions sobretot amb el de Pepe Masanet Pons. Home de confiança d'Adolfo. Aquest està especialitzat en aquest tipus de transport, treballarà també amb el ramader Nadal Mas i els *Xagals*, més coneguts com *Chacals*. També Pepe Moyà participa en el transport amb camió en algunes ocasions.

Un negoci col·lateral és el dels dos germans, Joan i Vicente Garrido, estan dedicats a la recollida, assecat i preparació per adobats de pell amb destinació a Barcelona, Vic i Sabadell. Allà i una vegada tractades les pells, són de nou comercialitzades per al sector de la marroquineria, sobretot bosses, maletes i sabates de pell per a la indústria del sud de la província d'Alacant i també a la Marina Alta, anys després també a la indústria de Pedreguer.

El transport i posterior distribució, explicaria que estigueren situats tots els negocis al costat de la carretera N-332, avui Avinguda del Doctor Fleming. El motiu no és altre que la facilitat d'accés i recollida dels jònecs pels criadors.

Adolfo es centra després en la comercialització d'entoldar tarongers, amb quadrilles de gent vingudes de la Safor. Aquest treball es feia durant l'estiu i es tractava d'un procés de desinfecció fitosanitària de tarongers, que eliminava tota classe d'insectes i plagues de l'arbre i del fruit. Efectiu però agressiu per al taronger sinó es feia correctament.

La perillositat d'aquesta faena, el seu cost, l'arribada dels moderns insecticides i la forta mecanització amb tractors a finals del 70, va fer que aquest tractament desapareixera i fóra substituït pels polvoritzadors, primer amb màquina de palanca i després amb tractors a gasoil i per modernes cubes, els germans Juan Zaragoza Giner i Pepe Zaragoza Giner, els Borina, fan a Ondara eixe pas anys després.

Ubicació dels comerços d'Ondara anys 40-50 i 60.

1. Antiga ubicació del Comerç dels germans Pérez Sendra. Hui Autoescola Ondara.

2. Comerç i casa d'Adolfo Castelló Serralta. Av. Doctor Fleming. Hui farmàcia Ma Dolores Castelló

3. Antiga ubicació del comerç d'Enrique Aguilar, Francisco Gavilà, Salvador Peris i Manuel Porta. Hui Esports Colau.

4. Entrada d'Ondara. Ubicació de l'antic escorxador. Al fons el llavador.

8. Transport i procedència

La línia ferroviària Carcaixent-Dénia és determinant en el comerç de recia de vedells. L'estació d'El Verger és la més utilitzada, també en algunes ocasions la de Gata i Benissa. A la primera, hi arribaven vagonets de 27/30 vedells. Els que transportaven des de Gata i Benissa eren vagonets de menor dimensió, entre 15 i 17 unitats.

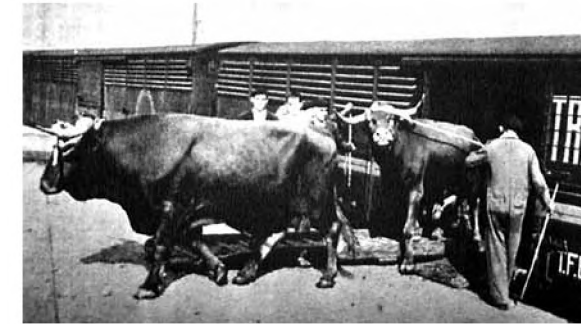
Procedència dels animals: les ciutats que tenen fires d'animals a Andorra i la Vall d'Aran, Múrcia, Lorca, Santomera, Fortuna. A Andalusia: Jerez de la Frontera i les fires d'animal de regions de Castella, Extremadura i Astúries també surten de vedells. Cal realitzar enviaments tots els mesos i la recerca d'una bona tipologia d'animal d'engreix es basa dels negocis, resulta fonamental, també la relativa proximitat d'una estació de tren.

Àrees geogràfiques d'aprovisionament

Allò habitual era portar una mitjana d'un a dos vagonets al mes. Eren vagonets tapats per les inclemències climatològiques però amb reixetes laterals per a la correcta ventilació. Hi cabien entre 27 i 30 animals per vagonet. El trajecte d'aquells que procedien d'Andorra i la Vall d'Aran era el de carregar a les estacions de Lleida i Barcelona, passant per València i Carcaixent amb destinació a Dénia.

La descarrega dels comerços d'Ondara es farà a l'estació d'El Verger. Al voltant de 4 pastors i operaris es fan càrrec de dur-los a peu a Ondara, bordejant el riu Girona, per l'assegador de Pego.

*Transport de bous per ferrocarril, un trànsit habitual a la meitat del S. XX
Foto de vferrer.net*

Els jònecs eren descarregats a l'estació d'El Verger i d'aquí partien en ramat a Ondara. Entre altres motius d'acompanyar-los, no menys de quatre persones, és que era un dels moments de més perill del trajecte. A l'endemà es repartien els més aviat possible a criadors interessats, que prèviament havien estat advertits de l'arribada. Triar un vedell en òptimes condicions era una de les claus d'obtenir una millor rendibilitat per part del criador.

9. Mesures de seguretat i sanitat

Un dels perills era l'intent de beure de forma desmesurada per part d'aquests vedells. La rajada solia passar pel Camí vell d'El Verger i travessava les sèquies més importants de la localitat. Els operaris havien d'evitar que begueren i que un afartament d'aigua els resultés perjudicial, i els ocasionarà, fins i tot, la mort.

Abans d'arribar es procedia a la neteja, l'acondicionament i la desinfecció de les quadres, imprescindible per a tenir una baixa mortalitat d'animals. Sens dubte, la mort de l'animal era el gran perill del negoci perquè podia arruïnar als comerciants o al criador. La falta de neteja i de desinfecció podia tenir conseqüències funestes. La neteja general es realitzava en quedar buits els estables i immediatament abans d'un nou enviament. La desinfecció de peus i sobre tot de peülles dels animals era essencial.

La plaça del veterinari d'Ondara resultava en aquesta època molt valorada per la quantitat de treball i ingressos que podia reportar. En

aquell moment era Josep Martí, residia a la plaça major de la localitat, natural de Pedreguer, no donava a l'abast amb la feina que tenia, pels motius explicats. Totes les fonts coincideixen que va ser molt estimat i valorat per la seva professionalitat.

S'usaven desinfectants per a la ramaderia i l'agricultura. El desinfectant **Zotal** va ser el producte més efectiu, i va tenir una ràpida acceptació per part de l'Administració i una ràpida expansió comercial. El Zotal va esdevenir un producte molt usat en els anys 40, 50 i 60 entre els ramaders, així com el sabó per a ús particular. **Zotal G** és el d'ús ramader. Igualment Zotal és un dels millors productes dels quals es podia recórrer llavors per desinfectar tot tipus de locals.

La glossopeda causava alguns estralls; és una febre aftosa del bestiar, una malaltia de causa viral, altament contagiosa, del bestiar boví, que es manifesta per febre alta i pel desenvolupament d'úlceres petites a la boca, anomenades aftes i erosions originades de vesícules, en les peülles i la mamella.

També s'utilitzava calç de pintar, una de les formes casolanes de molt baix cost. Sol utilitzar-se per a pintar exteriors o interiors rústics. Més utilitzada pels criadors en el seu propi estable.

La pedra de Sal era un altre dels mitjans per evitar les típiques infeccions que els sobrevenien a aquests animals bovins. La pedra natural de sal o minerals li aportava al vedell tots els minerals que necessitava i que no els satisfia amb el menjar habitual de l'època, remolatxa, moniatos o alfals. N'hi havia una normalment situada en un lateral del pessebre.

Encara que la majoria de l'alimentació era a base de farratges naturals, resultava un complement alimentari per la seua mineralització. Això sí, quan se li posava aquesta pedra de sal calia assegurar-se abundant aigua ja que feia que begueren prou més. La pedra de sal també evitava les mosques. Aquest insecte transmet moltes malalties en entrar en contacte amb objectes contaminats i són un enemic bastant hostil per al vedell.

Curiosament a Ondara hi havia una zona de producció i extracció natural de pedra de sal a l'hort de Ferri, on està situat avui el Cafè bar la

Xata i el Centre Social d'Ondara. Aquestes es comercialitzaven en els propis comerços de bestiar o en comerços de productes agropecuaris. La mortalitat dels animals era relativament baixa, rondava l'1%, excepte la campanya de 1953. Hi hagué una epidèmia d'aftosa important. No fou un bon any pels comerciants, ni per suposat pel recridador al qual se li moria el jòneç.

10. Els comerciants

La normativa d'aplicació en ramaderia estatal del moment establia l'obligatorietat que els ramaders portaren un registre actualitzat dels animals, del seu origen, explotació, moviments, tractaments, inspeccions sanitàries i veterinàries amb l'anomenada Guia individual de cada animal.

En aquesta Guia es fixaven les dades més rellevants des d'un punt de vista sanitari o d'identificació dels animals, a fi de garantir la fiscalitat i la traçabilitat d'aquests per evitar furts etc. D'altra banda, en aquesta època almenys algun dels socis de l'empresa havia obligatòriament de disposar del carnet d'identitat professional de comprador de bestiar, expedit pel Ministeri d'Agricultura a través de la direcció del servei provincial de ramaderia.

Les qualitats del negoci requerien perseverança i tenacitat, ja que no hi havia dies de descans setmanal; es treballava de dilluns a diumenge. De any nou a Nadal. Precisament solia ser diumenge al matí el dia més

*Carnet d'identitat de comprador de bestiar de Manuel Pérez Sendra.
El major de casa. Cedida per Amparo Pérez.*

intens de negociacions, quan es contractava per part dels criadors de les poblacions properes el vedell que més els interessava i s'arreglaven l'animal aquest mateix dia. Solien estar presents, personalment, bé algun dels socis o bé algun dels seus col·laboradors de confiança, en el moment de la matança als escorxadors quan es liquidaven els ingressos obtinguts, en funció del preu per kilo i el pes del bou.

11. Àrea geogràfica d'influència del comerç

Els vedells no es crien exclusivament a Ondara. Des de Ondara, bé en carros o bé a peu són portats els jònecs a les localitats de l'entorn: Beniarbeig, Els Poblets, Dénia, El Verger, Pedreguer, Pego, Sanet i Negrals, Pamis i fins i tot alguns a Gata i Xàbia.

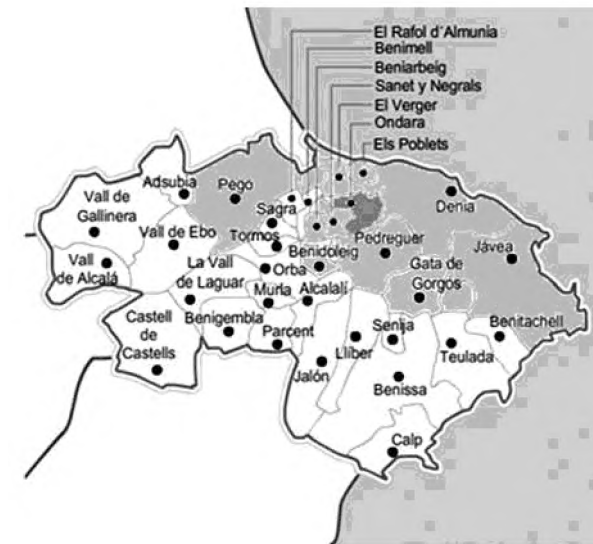
Destaquen després d'Ondara, sobre totes les altres poblacions que recrien; Pamis per engreixar aviat i Pego pel mateix, però sobretot per la quantitat d'animals. Aquest poble disposa de molt de menjar per als bous, la marjal és font gairebé inesgotable per als animals gràcies als seus arrosars i la seua marjal.

En l'etapa àlgida del negoci, que podem situar en 1950, s'arriben a comercialitzar més de 1.000 vedells anuals. Cert és que la distribució va disminuint conforme la distància que té les poblacions esmentades respecte d'Ondara. A partir de Sanet i Negrals ja no es comercialitzen perquè aquí està present el comerç dels *Aurores* en Ràfol d'Almúnia, família de tractants de animals des de feia dècades.

Els *Aurores* són una família de sis membres, tots de Ràfol d'Almúnia que, durant molt anys, porten també el mateix tipus de negoci de cria de jònecs a mitges. Són tractants d'animals a la zona de la Rectoria: Sanet i Negrals, Benimeli, Ràfol d'Almúnia, Sagra i Tormos. des de feia prou anys abans. Aprofiten la conjuntura del recrio i cronològicament amb els comerciants d'Ondara. el germans Antonio Pastor Gil, Pedro Pastor Gil i Juan Pastor Gil i el seus cosins Antonio Mezquida Pastor, Antonio Pastor Senti i Juan Pastor Nadal.

La casualitat va voler que anys després dos del comerciants de distintes localitats, Antonio Pastor Gil i Pablo Domènech Domènech foren consogres.

Llocs de procedència més habitual per proveir-se de jònecs	Pobles i ciutats amb escorxador de freqüent comercialització de la carn
Almoradí (Alacant) Santomera, Totana, Lorca i Alcantarilla (Múrcia), Guadix (Granada), Vall d'Aran, Jerez de la Frontera (Cadis) .Navia (Astúries), Osca, Terol, fins i tot Mallorca. Diversitat de Fires de Castella i Lleó.	Ondara, El Verger, Dénia, Xaló. Fontilles. Alcoi i Alacant. Sobretot Oliva, Bellreguard, Gandia i València

Mapa 1. Poblacions on es recriaven els bous dels comerços d'Ondara

12. El Sanatori de Sant Francesc de Borja de Fontilles.

Especial referència cal fer al Sanatori de Fontilles en el terme de la Vall de Laguar. El Sanatori de Sant Francesc de Borja més conegut com Sanatori de Fontilles està situat al municipi de Vall de Laguar, a la comarca de la Marina Alta. Va ser fundat per l'advocat de Tormos Joaquín Ballester Lloret i el pare jesuïta d'Albal Carlos Ferris Vila. Va ser obert el 1909 per l'Associació Fontilles i des d'aleshores ha atés malalts de lepra procedents de tots els racons d'Espanya. El Sanatori disposa d'unes 70 hectàrees de paratges de gran bellesa.

Aquest Sanatori concebut com hospital residència i leproseria, respon al concepte d'una ciutat tancada, autosuficient, amb la pràctica totalitat dels serveis. No obstant això dins de l'espai delimitat per la muralla que l'envolta, s'obri una ciutat amb les seves hortes que tracta de satisfer les necessitats d'una població peculiar degut a la infermetat, disposant d'església, teatre, impremta, tallers, clínica, escorxador, etc. Tot això dispers entre un entramat d'espais lliures.

En aquesta etapa històrica, els ondarencs són els qui la proveeixen de carn bovina però sobretot són directament els petits agricultors de Pamis. Tres són les raons; primer, s'obtenen els millors rendiments per pes net per animal i per preu, no hi ha irregularitats, ni queixes en aquest sentit, en tots els entrevistats. Apareix la locució *Això és feina de Fontilles*, com a sinònim de fer, les coses ben fetes, per ambdues parts i sense engany o frau.

En segon lloc, per a portar-los a peu, són necessaris diversos homes alhora per a la seva subjecció amb cordes. Els animals pesen més de 450 kg i durant el trajecte hauran de menjar i beure. La distància que els separa del Sanatori és de 14 km. Pujar les costes, sortejar les carreteres de l'època impliquen una dura jornada; disposar de bon físic i molta perícia resulten essencials.

En tercer lloc, la confiança que es genera en aquest tipus de centres sanitaris tancats. Fontilles té aviat 150 pacients ingressats i arriba a assolir els 300 de forma estable a la dècada dels 30 als 50 del segle XX.

Façana del Sanatori.

Complex actual del Sanatori

Vistes al riu Girona pujant al Sanatori.

Ondara des de Fontilles i muralles que l'envolten.

Colònia-sanatori de San Francesc de Borja, a Fontilles. Consell General de Col·legis de Metges d'Espanya, 22 de juliol de 1948.

Arriba a ser un petit poble, fins i tot, sobrepassa en població a altres localitats properes. Les necessitats d'avituellament de carn de bou són imprescindibles.

Cal no oblidar que des del naixement de Fontilles, va paral·lel gairebé al de la plaça de bous d'Ondara, la qual cosa condicionarà que el poble d'Ondara sempre tinguera particulars vincles amb Fontilles. Les hemeroteques atorguen constància de diverses recaptacions de festejos taurins a benefici del Sanatori de Fontilles realitzats a la plaça de bous d'Ondara.

13. Una oportunitat de finançament

En no disposar de xifres exactes s'ha de fer una extrapolació a partir de les fonts utilitzades, la quantitat d'animals comercialitzats i el preu del bou un cop mort. La documentació és incompleta i només disposem d'uns quants apunts comptables proporcionats per Dora Peris Miñana que portava la comptabilitat de caixa del seu pare Salvador Peris que feia societat hem dit amb Enrique Aguilar; Francisco Gavilà i Manuel Porta.

El seu valor consisteix en el fet que estan perfectament anotats i acreditats els lliuraments a compte, anotades com a préstec, en qualitat d'avançament sobre la futura carn de l'animal que es pogués obtenir. He analitzat el llibre de comptes de tota la campanya de 1952-1953 i per tant confirma el volum facturat aproximat que suposa cada jòneg i d'ahi el total anual.

Comercialització: fases i estimació de facturació. Ondara, Pamis i resta de la Marina Alta	
A partir de 1940 i fins a 1944	Es comercialitzen uns 500 vedells anuals que representen un volum de 1'5 milions de pessetes anuals aproximadament de facturació. Distribuïdes així: a Ondara i Pamis el 70% de volum de facturació i en pobles de la Marina Alta la resta.
Entre 1945 i 1950	Hi ha un fort increment i la xifra d'animals criats arriba als 1000 exemplars anuals. Conflueixen dos comerços. Les xifres de negoci estan al voltant dels 3,5 milions de pessetes anuals. Distribuïdes de la manera següent: a Ondara i Pamis el 40% de volum de facturació i en pobles de la Marina la resta.
Entre 1951 i 1953	Potser els més dinàmics, la xifra d'animals supera els 1500 exemplars anuals i la xifra de negoci estaria propera als 6 milions de pessetes. Distribuïdes de la manera següent: a Ondara i Pamis el 30% de volum de facturació i en pobles de la Marina la resta.

Comercialització: fases i estimació de facturació. Ondara, Pamis i resta de la Marina Alta	
Entre 1954 i 1965	Sens dubte comença el davallada degut entre altres qüestions a la industrialització càrnica; conserva en fred i emmagatzematge. Es comença a importar carn congelada, finalitza l'autarquia econòmica. Les millores condicions de vida de la família fan refusar la seva recia. No superen ja 1.000 exemplars anuals. La xifra de negoci baixa als 4 milions de pessetes anuals. Distribuïdes de la manera següent: a Ondara i Pamis el 30% del volum de facturació i en pobles de la Marina la resta.

L'última etapa finalitza molt poc abans de la industrialització i modernització del sector càrnic, tant a Espanya com a la Marina, i a la qual tampoc va ser aliena Ondara. Un exemple és l'empresa que van constituir els germans Juan Picó Llobell, Vicente Picó Llobell i Albert Picó Llobell, els Xacals. Aquests carnisers i ramaders van construir una fàbrica d'embotits a l'entrada d'Ondara venint des de Dénia, a l'altra banda del CEIP Sanchis Guarner, el 1968.

Foto actual de l'antiga fàbrica d'embotits dels germans Picó, oberta el 1968.

Foto actual de l'antiga fàbrica d'embotits dels germans Picó, oberta el 1968.

*Nou Escorxador d'Ondara.
Actual Escola Infantil Municipal.*

Terme de Pamis. Vall de Laguar i Fontilles

14. Conclusió

En definitiva va ajudar a pal·liar els efectes més adversos de la guerra i la llarga postguerra, derivats de la contesa, la situació política internacional, les mesures autàrquiques i la perseverança en l'autosuficiència econòmica.

Va contribuir aquest mercat a restablir en part el flux circular de la renda a través de la circulació monetària. Va millorar les dures condicions de vida: racionament, mercat negre; i en part va alleujar la etapes més penoses. Cal dir que Ondara disposava d'una molt baixa bancarització. La Caixa d'Estalvis del Sud-est d'Espanya no s'obrirà fins al 3 gener 1959.

Hem intentat aclarir les fases del cicle de vida d'un producte, el comerç de jònecs de *recio*. Les diverses fases: la introducció, l'expansió, la fase de maduresa, la d'obsolescència, etc. També la va haver de reestructuració empresarial i vindria de la mà dels nous productes que hi havia per a comercialitzar i exportar.

Vegem que va ocórrer amb els protagonistes. Els negocis derivats del tractament de pells d'aquests animals i d'altres són criats i gestionats des d'Ondara pels germans Juan i Vicente Garrido, és l'origen dels posteriors negocis que dugueren a terme, les dues benzineres, una a Ondara i l'altra a Dénia.

Pepe Pérez Sendra, *raimet*, i Manuel Porta es dedicaran al cap del temps a l'exportació de cítrics. El primer a Ondara i el segon en Beniarjó, d'on procedia ell. Pablo Domènech construeix anys després la nova fabrica de flors, articles nadalencs i de plàstic. També farà exportació d'ells. Adolfo Castelló, un poc més jove, ja no ho veu rendible i comercialitzarà l'entoldament de tarongers.

La seguretat social no s'instaura plenament fins el 1967. Els préstecs sobre el bou per a despeses de salut eren habituals, fins i tot es paga la *Iguala* del metge de les quantitats obtingudes amb aquest negoci. Potser siga equiparable, valguen les distàncies, al que avui es coneix com microcrèdit.

Presume		111
Francisco Perez Ronda		
dia 28 de novembre		50
dia 13 de de diciembre		500
dia 2 de de Enero		800
dia 19 de Enero		850
dia 16 de Febrero		300
dia 9 de Mayo		800
dia 7 de abril		50
dia 8 de Mayo		50
dia 30 de Junio		550
		550

Apunt de Llibreta de comptes portada per Dora Peris Miñana, se li lliuren a compte 2.150 pts a Fco. Pérez Ronda d'Ondara, entre novembre de 1952 i juny de 1953.

L'efecte que produeix té també una certa similitud a aquell. És un crèdit molt menut en quantia, destinat originàriament a persones humils de països subdesenvolupats o en vies de desenvolupament. En aquest cas els *mini préstecs* eren sobre la futura rendibilitat de la carn del bou.

Entre els anys 1940 i fins a 1944, sobre tot als ondarencs i pamisers, a falta d'avaladors, amb una ocupació, de vegades, precària, amb absència d'un historial bancari, els era possible l'accés a un crèdit, que si nó va permetre millorar les seves condicions de vida, almenys els va permetre aixecar el cap.

I en alguns casos, els que amb el primer capital obtingut van comprar i comercialitzar el vedell per si mateix, van poder obtenir unes rendes que els va permetre adquirir alguna fanecada de terra. Fins i tot, va començar el procés d'adquirir casa a Ondara i traslladar el domicili que es disposava a Pamis, ja que la proximitat dels serveis educatius i sanitaris resulten atractius en un escenari de millora econòmica.

15. Fonts entrevistades entre juliol de 2013 i setembre del 2014

Font: nom i cognoms	Població	Relació amb la recria de vedells
Andrés Escriba Gilabert	Dénia	Nét d'Andrés Escriba Ripoll
Pepita Carrió Moncho	Dénia	Filla de Vicente Carrió Costa
Amparo Pérez Gavilá	Ondara	Filla de Manuel Pérez Sendra
Josép Mézquida Vicens	Ondara	Amic de Salvador i Pepe Pérez Sendra
Enrique Aguilar Ballester	Ondara	Fill d'Enrique Aguilar Buigues
Vicent Gavilá Vita	Ondara	Fill de Vicente Gavilá Catalá.
Dora Peris Miñana	Pamis-Ondara	Filla de Salvador Peris Cervera
Tonica Alberola Costa	Ondara	Vídua d'Adolfo Castelló Serralta
Paquita Ginestar Martínez	Pamis-Ondara	Filla de Vicente Ginestar Peris
Daniel Esteban Castillo	Pamis-Ondara	Client dels comerciants.
Antoni Ginestar Soler	Pamis	Fill de Mateu Ginestar Peris
Antoni Estarca Ferrando	Ondara	Fill de Client dels comerciants
Joan Josép Bañón Oliver	Pamis-Ondara	Fill de client dels comerciants.
Vicenta Doménech Pérez	Ondara	Filla de Pablo Doménech Doménech i nora de Antonio Pastor Gil

BIBLIOGRAFIA

PIÑEIRO ÁLVAREZ, M. R. (2006) *Los convenios hispano-norteamericanos de 1953*, Universidad de Cádiz, HAOL, núm. 11 pp. 175-181.

BARCIELA, C. «La economía y la guerra» en *Revista de Historia Contemporánea*, pp. 13-35.

MARTORELL LINARES, M. (2006), «Una guerra, dos pesetas», en MARTÍN ACEÑA, P. Y MARTÍNEZ RUIZ, E. (eds.), *La economía de la Guerra Civil*, Madrid, Marcial Pons Historia.

SEGRELLES SERRANO, J. A. (1993) *La ganadería avícola y porcina en España. Del aprovechamiento tradicional al industrializado*, Secretariado de Publicaciones Universidad de Alicante, pp. 22 -37.

ESCRIVÀ GREGORI, M. (2007) *La taronja a Bellreguard. El conreu i el comerç tradicional*, Ajuntament de Bellreguard, pp. 35-43.

LA RABOSETA DE PAMIS

Amàlia Pastor Granel

El record dels estius a la caseta de la marjal, amb els meus iaïos Granel i Amàlia, amb Paquita Cubillos i Elies, i per suposat, amb Vicent, el meu germà, em van portar a voler deixar escrita eixa història d'una rabosa que vivia a Segària i baixava a Pamis a menjar. No obstant, en voler arreplegar-la, he sabut que no hi ha una raboseta, sinó diversos contes amb un final diferent.

En resum, tots coincideixen que són les festes a Pamis, però s'acaben de diferent manera. Tenim dos possibles finals: un que rebenta i fa una muntonera de pilotes; l'altre, de sardines. Però on? A Segària? A l'Alberca? També trobem un tercer acabament on la raboseta cau dins l'olla. Altres on apareix un animal volador: un corb o una àguila. Però amb tantes variacions, semblances, diferències... et preguntes:

Perquè passa? Tal volta en altres pobles també es conte aquesta rondalla? On hi ha contes com aquest?

Les faules, històries d'animals personificats, han constituït una part important de la rondallística universal. La valenciana també compta amb moltes històries de les quals és difícil precisar l'origen. Isop (Esopo), escriptor de faules de l'antiga Grècia, Lafontaine, fabulista francès del segle XVII, els Germans Grimm, segles XVIII i XIX, o Ramon Llull, escriptor Mallorquí del segle XIII, potser foren els escriptors o els recopiladors d'aquestes faules conegudes en tota la Mediterrània.

Ara bé, independentment de l'origen, una de les característiques principals de faules i rondalles és la seua adaptació al medi. El narrador, el iaio o la iaia, introdueix elements coneguts i pròxims a l'oient, el nét o la néta. Elements culturals, com les festes dels Sants de la Pedra; geogràfics: Pamis, Segària, l'Alberca... que ajuden a apropiat-se de la

història, a reconèixer-la com a pròpia.

L'estructura del conte d'animals, presenta una confrontació d'enginy entre dos animals, un d'espavilat, normalment la rabosa, i altre, la víctima: un rabosot, un corb, un llop... El nostre animal mític és la rabosa. És la gran protagonista dels contes d'animals personificats. Sempre astuta, guilopa, pilleta... és un personatge ineludible de les nostres rondalles.

Aquestes faules traduïdes a diverses llengües, constituïen les úniques lectures infantils. La seua difusió ha estat oral, entre altres coses, perquè hi havia poca gent que sabés llegir. Actualment, han perdut el vigor i la importància d'altres èpoques. No obstant, persones com Enric Valor, Antoni Alcover i d'altres, recopiladors de la rondallística popular, han permès que aquestes històries les puguem conèixer actualment. Sols en el recull de (BELTRAN LLAVADOR, RAFAEL: 2007) podem trobar més de 40 arguments diferents on la rabosa forma part de la trama.

Amb aquest i altres reculls, així com mitjançant internet, he conegut rondalles que coincideixen en alguns aspectes amb les diferents versions de La Raboseta de Pamis. Posaré uns quants exemples de cada, ja que si investigarem més, veuríem coincidències en molts més contes i rondalles, incloent els d'altres països.

Hi ha molts relats on la raboseta aprofita les festes del poble, per entrar a les cases, quan les dones van a missa. També és el cas de les següents rondalles, on el que pot canviar és el company de la rabosa. Ací tenim alguns exemples:

- **El llop i la raboseta**, de Gata de Gorgos, recollit per Josep Antoni Vallés, del Poble Nou de Benitatxell. Aprofitant les festes de Nadal, el llop i la rabosa baixaven a Gata, per entrar a les cases i menjar-se les pilotes dolces del putxero. La rabosa enviava al llop a tocar les campanes, perquè així la gent eixiria al carrer, pensant que hi havia foc. En veure que no n'hi havia, li pegaven una pallissa i ell, tornant cap a casa, cantava: «Raboseta altera, altera, farta d'ous i cavallera, les pilotes del ti Pepe l'Om, a la llomera».

- **La Raboseta i el Llop**, el podem trobar a La Serra de Montllober situada als municipis de Massalcoreig i Seròs, a la comarca del Segrià, a Lleida. Ací la rabosa i el llop van a Seròs el dia de la Festa Major, a furtar els canelons. Ella l'envia a tocar les campanes, mentre s'ho menja tot, sense deixar-li res. El rabosot és apallissat i ella, en veure'l, bruta que anava d'all i oli, li fa creure que està ferida. El rabosot se la carrega al llom per ajudar-la, mentre ella canta: «All-i-oli a la mollera, ben farteta i cavallera».

- **La Raboseta bordeta i el Rabosot bacorot**. A més de Benialfalcú (Vall d'Alcalà), el conte rep també el mateix nom a la Torre de les Maçanes, a l'Alacantí. Es coneix com **La Rabosa, el rabosot i les pilotes** a Alfauir, a la Safor; **La Raboseta de Pinet**, a Quatretonda, a la Vall d'Albaida i **El llop** a Bolulla, a la Marina Baixa. L'engany és el mateix, però ara es posa corfes d'ou al cap per fer-li creure al rabosot que ella també té bonys. Com aquest no es refia, se la vol menjar. Ella el torna a enganyar, dient que té una punxa al peu i, finalment, el tira dins una bassa. Aquest conte és més extens, la rabosa torna a mentir-li fent-li creure que és la padrina en tres batejos i mentre, es menja la mel que tenien els dos amagada.

- **La Raposa y el Zorro**, d'Estivella, al Camp de Morvedre (València). El conte el trobem escrit en castellà però amb moltes paraules valencianes. Ara la història és d'una raboseta i un rabosot, que decideixen baixar a les festes de Sant Blai, a Estivella, i aprofitar que estan en la benedicció per menjar coquetes. Ella que és més llesta, no acudeix on havien quedat i se'n va davant. El rabosot es queda esperant-la tot el dia, sense menjar res de res i ella farta prou.

A Llaurí, a la Ribera Baixa, trobem dues versions:

- **Les desgràcies del Rabosot**, anomenat també **La Raboseta i el Rabosot** a Benimuslem, a La Ribera Alta. En aquest cas, també és el rabosot el que vigila i ella entra a les cases per arreplegar el menjar. No obstant, l'enganya i ella s'ho menja tot, mentre ell

és apallissat. Com en l'anterior, el rabosot se la carrega al llom perquè està ferida. Encara que, més tard, es dona compte que s'ha posat arròs cuit al cap i ara és ell el que canta: «Raboseta artera, artera, furta pans i cavallera, i arròs en la mollera».

- **La Raboseta, el Rabosot i les festes de Sant Blai** seria un altra versió. En aquesta, trobem la coincidència amb la nostra en que volen furta les pilotes del putxero. Quan aconseguixen menjar-se les totes entre els dos, es queden dormits en un sequer. En donar-se compte les dones que els faltaven les pilotes, agafaren les graneres i anaren a per ells, cantant: «Si una rabosa has d'espantar, una granera has de comprar». S'ha donat la casualitat que he sabut que a Llaúri, hi ha un conte anomenat el Gat d'Ondara, que coincideix en certa manera amb els Músics de Bremen, dels Germans Grimm, el qual tracta d'una colla d'animals que aconseguixen espantar a uns lladres. Però aquest és altre conte, així que el deixarem per altre moment.

En la versió de Paquita Ginestar i Teresa Lluzar, la coincidència amb altres contes radica en que un animal volador, un corb, una garsa, una àguila... enganyen a la rabosa, per a que puge al seu llom i anar-se'n volant. Aquest fet es repeteix a les següents rondalles i contes:

- **La Raboseta i el Corb**, d'Albaida, també rep aquest nom a La Romana, en El Vinalopó Mitjà. Un corb i una rabosa menjaven arròs caldós amb bacallà. Ella aconseguix que el corb es creme el bec i aquest es vol venjar. Li parla de les "Bodes del Cel" i la convida a pujar-li damunt. Quan estan pujant, ell va preguntant-li:

Raboseta, veus terra?. Un rogle com una era -contestà ella – Un rogle com una saranda (sedàs)- deia més tard -com un palmell, com un cigró...- anava contestant. Fins que el corb ja troba que estan prou alts i la tira de dalt baix.

- **La Rabosa i el Corb**. A Castalla (L'Alcoià), la vespra del Corpus, el corb se'n va anar a Mallorca a comprar formatge. En tornar, va veure a la rabosa que li preguntà d'on venia. En respondre que de Mallorca, li caigué el formatge de la boca i la rabosa es fa fer amb

ell. El corb volia venjar-se i enganyar-la, així que li va fer creure que a Mallorca hi havia unes bodes plenes de menges delicioses. La rabosa munta dalt d'ell i se'n van anar cap a les illes. Ella li preguntava: «Corb, com veus el món? Com una foia de gran - deia ell- com una era». Fins que la tirà i mentre queia la rabosa va dir: «Si d'esta m'escape i no mor, no aniré a més bodes amb corbs». «Regat o pallús», demanava per caure blanet. Es va salvar perquè va caure dins una bassa plena de tarquim.

- **Les Noces al cel**, de Suera (La Plana Baixa). Es coneix a Villalonga, en La Safor, com *El Rabosot, els Ocells i l'Àguila* i a L'Ombria de la Sarsa, un nucli de població valencianoparlant de Múrcia com *El convit del Corb i la Rabosa* o *La Raboseta que volia anar al cel*. Aquest comença amb el formatge, i continua amb l'engany del corb, convidant a la rabosa al casament del rei al cel. Amb la finalitat de tirar-la de dalt baix, quan estigueren ben amunt. Ella mor en caure sobre unes pedres.

- **L'Àguila i el Rabosot**, eren de Llaúri i bons amics. Però, quan aquesta l'avisava d'on hi havia bones cireres o figues, ell s'avançava i les collia totes. L'àguila, enfadada, li va preguntar si volia anar a una festa en el cel. Com en els anteriors, en arribar ben amunt, el va fer caure. I mentre queia anava remugant: «Pedretes fugiu, palletes voleu, que si d'esta isc i no em muir, no vull pujar a veure més festes al cel». Acaba sense saber si viu o mor.

Altra simultaneïtat, la trobem en una cançoneta, cantada en molts contes de raboses, «raboseta, altera, altera...». Per exemple en:

- **La Rabosa i el Recovero**¹, de Múrcia, que a Benimuslem, a la Ribera Alta s'anomena *La Raboseta i el Formatger*. La raboseta es fa la coixa per pujar al carro del recover. S'acomoda darrere i va menjant-se els ous. Quan li demana que la deixi baixar, ell veu que no està coixa i ella li diu: «Raboseta altera, altera, farta d'ous i cavallera».

¹ Recover: aquell que es dedica a la compra-venda d'ous i gallines

- **La Raboseta i el ous.** A Castalla, la rabosa li demanà a un home pujar al seu cavall per viatjar amb ell. El cavall portava les sàries plenes d'ous i la rabosa anava menjant-se'ls. L'home li preguntava: «Raboseta altera, vas bé? -Sí, menje ous i cavallera» responia ella. Així fins que se'ls va menjar tots. Li demanà que la deixés baixar abans d'arribar a Castalla, amb l'excusa de veure uns amics. L'home continuà sense donar-se compte que ja no li quedaven ous.

En la versió d'Assumpció o Rosita, la raboseta s'ofega dins l'olla. En el d'Assumpció, es tractaria d'un conte formulístic o acumulatiu, on la desgràcia desencadena, en forma de lamentacions, una sèrie d'esdeveniments. Ella plora i quan coneixen la raó de la seua pena, són solidaris amb ella. Com a exemples:

- **Joan-Ratot.** Hi havia a Castalla un ratolí anomenat Joan-Ratot. Un dia la seua dona estava preparant una olla de fesols menuts amb penques i porc, típic d'eixes terres. Quan ella se'n va anar al mercat, Joan-Ratot, tot i les advertències de la dona, com tenia curiositat de veure que hi havia dins el perol, el va obrir, amb tanta mala sort, que caigué dins. En tornar a casa i veure el que havia passat, la rateta plorava desconsolada. Poc a poc, anaven passant per conhortar-la:

Joan-Ratot ha caigut dins l'olla. La raboseta, sopa i plora. El pardalet, s'ha trencat el piquet. El corb, s'ha tallat l'ala. El bou, s'ha arrancat les banyes. La figuera, s'ha trencat la millor branca. La Fonteta, s'ha assecat.

Cada participant afegia una desgràcia i així no va quedar estaca en paret ni casa sense dissort (desgràcia).

- **De la Puça i el Poll.** A més de en El Carxe (Múrcia), també rep aquest nom en la Romana, al Vinalopó mitjà. A Elx, es coneix com el *Pipiritxó*. Es tractaria del mateix conte, però ara són una puça i un poll que estan preparant l'olla. El poll cau dins i ella comença a plorar:

El poll tastant, tastant, ha caigut dins de l'olla. La puça s'arrapa i plora. El pardal s'ha tallat una ala. La figuera s'ha trencat una rama i la font s'ha assecat d'aigua.

- **El Pollet de la Beata**, de Banyeres de Mariola (L'Alcoià) i és coneguda a Guadalest com *Patufet* o *La Rateta* a Altea. En altres llocs més llunyans com a Sevilla, s'anomena *La Hormigueta presumida*; a Lleó *La Mariposita* i a Veneçuela *La Cucaracha Martina y el Ratón Perez*.

En el conte de Banyeres, els protagonistes són una beata que tenia un pollet, que caigué dins l'olla i, com en els altres relats, els a protagonistes, volen consolar a la viuda. El final seria així:

El rei veu a la dona vestida de negre i li pregunta perquè «a la beata li ha caigut el pollet dins l'olla, ella s'arrapa i plora, el pardalet s'ha llevat el bequet, la font s'ha assecat, les nostres filles han trencat els cànters i jo m'he vestit de negre». «Si és així – diu el rei – jo me'n vaig a cremar-me el cul enmig de la mar». Es va encendre un misto al cul o se'n va anar corrent a la mar, es va tirar de cap i allí se li va apagar.

- **La raboseta i el rabosot que va caure dins l'olla**, de Beniarjó (La Safor) i que s'anomena igual a Gandia. En este, són la rabosa i el rabosot els que estan casats. Ella l'avisava que pot caure si escodrinya molt però, ell finalment cau. La cançó és més llarga, inclou més personatges:

El rabosot ha caigut dins l'olla, la raboseta s'esgarra i plora, l'ocell s'ha tallat el bec i el bou les banyes, la figuera s'ha tallat les rames, el riu s'ha assecat, les meues filles han trencat els cànters i les canterelles, i jo m'he tret un ull. I el forner va exclamar: doncs jo em ficaré la pala al cul.

- **“La raboseta se'n va al mercat”**. Aquesta versió de Xeraco (La Safor), coincideix amb la de Beniarjó, acaçant a la raboseta i el rabosot, però no acaba igual. Al final, unes princeses que venien en vaixell, li pregunten al riu, perquè s'ha sec, i ell contesta:

El rabosot ha caigut dins l'olla, la raboseta s'arrapa i plora, el pardalet s'ha tallat el bequet, l'arbre s'ha tallat les branquetes, el bou s'ha tallat les banyetes i jo m'he assecat.

Les tres princeses van trencar tots el cànters i canterelles que portaven al vaixell i ompliren el riu. El riu va tornar les banyetes al bou, el bou les branquetes a l'arbre, l'arbre el bequet al pardalet, el pardalet va conhortar la raboseta i la raboseta va salvar el rabosot.

Després d'escoltar totes les versions de la raboseta de Pamis i de llegir tantes rondalles de raboses, vaig decidir dibuixar i narrar-ne sols una, la de Paquita Ginestar amb aportacions d'altres. No obstant, queda pendent, dibuixar les altres versions de la raboseta de Pamis, per tal que no es perden i poder gaudir d'eixes històries que els iaïos i les iaïes conten als seus néts. Així que si la vostra és diferent, no dubteu a compartir-la.

Agraïments

Agrair a les persones que han volgut compartir amb mi el seu conte, com són: Paquita Ginestar Martínez, Pepita Pérez Vives, Asunción Peris Miñana, Vicenta Gil Roselló, Isabel Martínez Ginestar, Maria Soler Caravaca, Rosita Cervera Soler, Teresa Lluçar Giner, Tónica Company Granel, Pura Ferrando Company, Teresa Miralles Garcia i, per suposat, a ma mare Pepa Granel Riera, a les quals vaig gravar² per tal de conèixer el conte i les diferents maneres de contar-lo.

BIBLIOGRAFIA

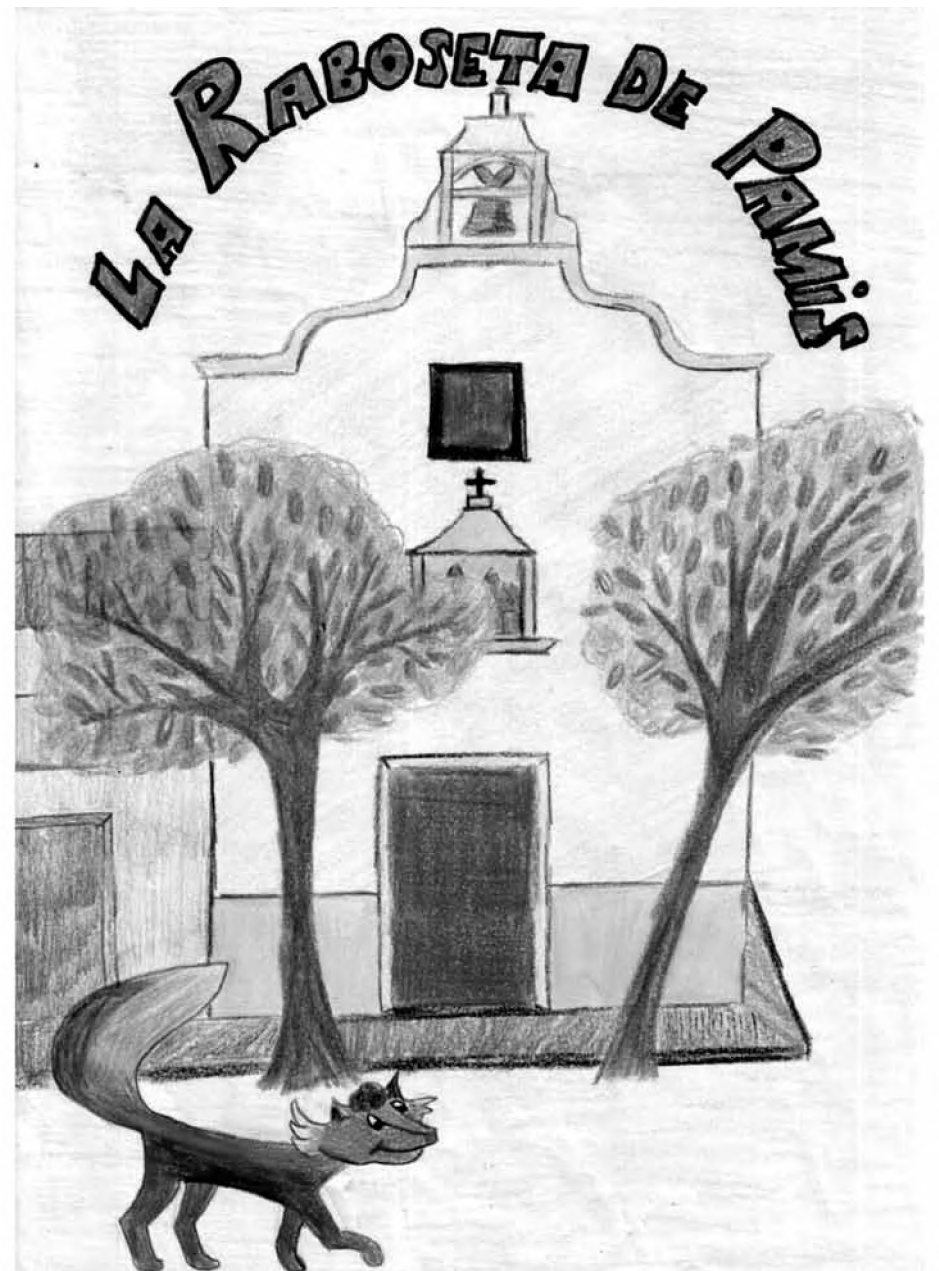
BELTRAN LLAVADOR, R. (2007) *Rondalles populars valencianes. Antologia, catàleg i estudi dins la tradició del folklore universal*, València, Servei de Publicacions de la Universitat de València.

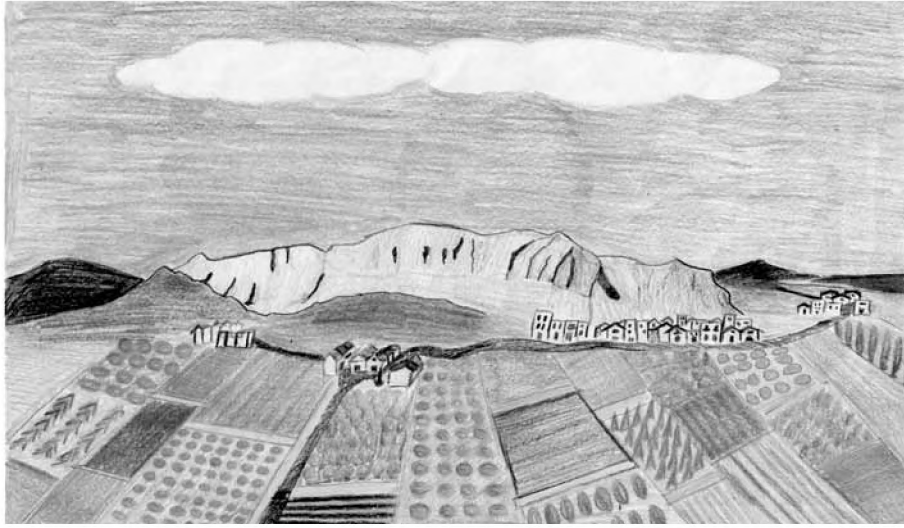
MIQUEL DIEGO, C. (1995) *La rabosa viatgera*, València, Conselleria de Cultura-Generalitat Valenciana.

TORRES I GIL, LL. I LL. GIMÉNEZ (1993) *Rondalles de la ribera*, València, Edicions Camacuc.

VALOR I VIVES, E. (1994) *Rondalles valencianes (8 vols.)*, Picanya, Edicions del Bullent.

² Vídeo *La Raboseta de Pamis*, disponible a Youtube: <<http://www.youtube.com/watch?v=PLTx9-vshx0>>

Aquesta història que vos contaré va passar a Pamis, un poblet molt xicotet però molt reguapet, que pertany a Ondara.

Pamis era molt conegut per les seues festes en honor als Sants de la Pedra, Abdó i Senén, on es feien carrosses, processons, balls i danses.

El dia de la festa grossa, un predicador venia a fer missa major i aprofitant que la missa i el sermó serien llargs, les dones posaven al foc un bon putxero amb pilota.

Però, ara resulta que prop d'allí, a la Cova Fosca, a la Serra de Segària, vivien una raboseta i un rabosot que passaven molta fam. La raboseta, que era molt pilleta, li digué:

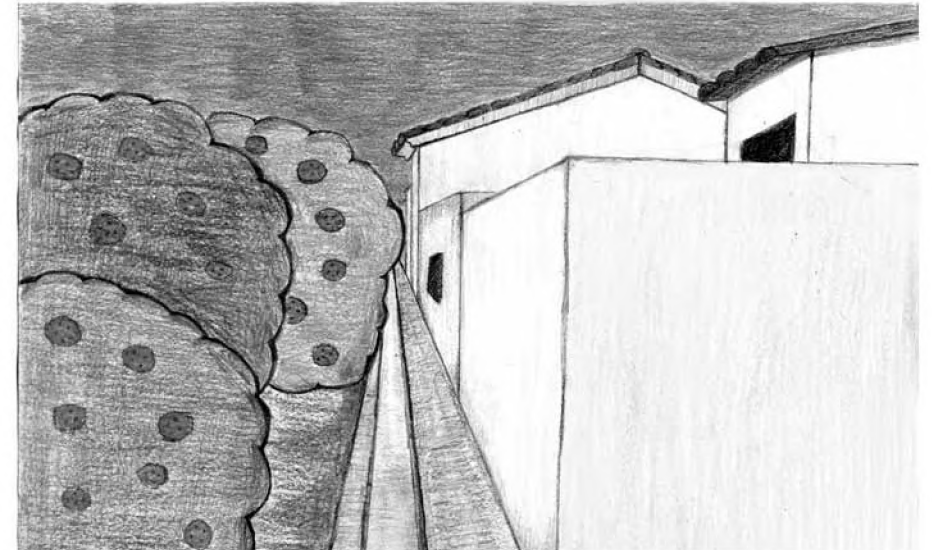
- *Rabosot, demà farem una cosa. Ens alçarem matí i ens posarem darrere la Penya Plana, i quan olorem els putxeros de Pamis, baixarem. Tu aniràs a revoltejar les campanes, per a que tots isquen de cap a fora i, mentre, jo entraré a les cases i posaré totes les pilotes dins un cabàs. Més tard, ens trobarem ací i ens ho menjarem tot.*
- *Ben pensat- digué ell.*

Dit i fet. A l'endemà, baixaren tots dos cap a Pamis. En primer lloc, el rabosot anà a tocar les campanes. Però en sentir repicar, les persones estranyades per no ser hora de missa, eixiren al carrer.

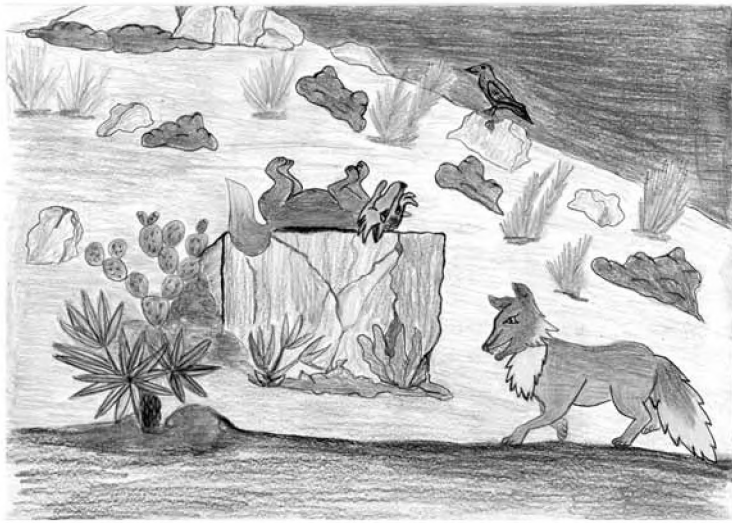
En veure que era el rabosot, van agafar pals i graneres per acaçar-lo i pegar-li. Tant li van pegar, que el 'rabo' li van trencar. I el rabosot, més coent que un all, cap a Segària se'n va fugir.

Entre tant, la raboseta, molt 'guilopa' ella, havia entrat pels corals a totes les cases del poble.

Cassola que destapava, pilota que es menjava; cassola que destapava, pilota que es menjava. I així va fer amb tots els putxeros que s'hi va trobar. No li'n va guardar cap ni una al rabosot.

Farta com n'estava, se'n va tornar ben associada cap a la muntanya. Allí, gitada sobre la Penya Plana, amb la panxa ben grossa, es trobà amb el rabosot, que li deia:

- Ai raboseta, que malalt que estic, m'han trencat el 'rabo'...*
Quin mal que tinc! Dóna'm, dóna'm una piloteta. Sí, una piloteta, que tinc fam.
- Piloteta? – afegí ella– Però si me les he menjades totes!*
- I no me n'has guardat cap? – preguntà enfadat–*
Doncs ara t'apanyaré!

La raboseta arrancà a córrer muntanya amunt i el rabosot tirà darrere. En veure un corb, la raboseta li demanà:

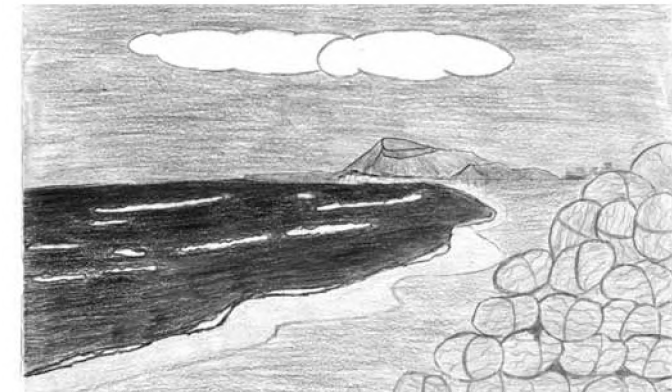
- Ai, corbet salva'm, que el rabosot em vol menjar!*
- Puja dalt les meues aletes – , li digué ell.*

I en un bot pujà dalt el pardalet per alçar el vol. Contenta com estava de fugir del rabosot, la raboseta anava cantussejant:

- Raboseta altera, altera, menja ous i cavallera". En arribar molt alt, el corb li preguntà:*
- Raboseta, veus terra?*
- Si – respongué – veig Pamis, veig Ondara, veig Pedreguer...*

Continuaren cap amunt i ella seguia cantant:

- Raboseta altera, altera, menja ous i cavallera.*
- Raboseta veus terra? – tornà a preguntar el pardal.*
- Un rogle com una era – digué ella.*

I més, i més que van pujar. I de nou el corb:

- Raboseta veus terra? – I ella respongué:*
- Un rogle com un garbell.*
- Doncs ja estem propet! digué el corb i tancant les ales, deixà caure a la raboseta.*

Sabeu on va caure? Just a la voreta de la mar, on va fer un munt de pilotetes tan gran, que les dones de Pamis quan fan putxero no fan mai pilota. Si no que se'n van a la mar i n'agarren una i la posen dins la cassola.

I conte fora, ves en bona hora: tu que estàs dins i jo que estic fora.

MEMÒRIA FOTOGRÀFICA DE LES SEGONES JORNADES D'ESTUDIS D'ONDARA

Divendres, 25 d'octubre

Acte d'inauguració de les Jornades. De dreta a esquerre: Jovi Lozano-Seser (MACMA), Rosa Seser Pérez (IECMA), Ximo Ferrando Soler (Alcalde d'Ondara), Vicent Vives Signes (Regidor de Cultura), Sergi Mallol i Garcia (Coordinador de les Jornades) i Vicent Ortuño Ginestar (AC Ocell)

Josep Ivars Pérez

Joan Miquel Almela Cots

Carlos Torres Garcia

Dissabte, 26 d'octubre

Foto conjunta de tots els ponents a les Jornades i el Coordinador

Jaume Noguera Mengual

Robert Miralles i Cebrià

Juli Esteve Carbonell – INFO TV

Diumenge, 27 d'octubre

Josep Ahuir Domínguez

Antoni Estarça Català

Foto conjunta dels assistents al recorregut per les cases del terme.

Casa de la Cultura durant la projecció del documental: Algèria, el meu país.

Recorregut per les cases rurals del terme, acompanyats per les explicacions de Robert Miralles.

*Expectació davant la presentació de la "Raboseta de Pamis",
a càrrec d'Amàlia Pastor Granel.*

Cartell de les Segones Jornades d'Estudis d'Ondara 2013.

**Les Jornades d'Estudis d'Ondara - La Marina Alta
es van poder realitzar gràcies a l'organització i suport
de les següents entitats i institucions:**

AJUNTAMENT D'ONDARA

ASSOCIACIÓ
CULTURAL
OCELL

 INSTITUT D'ESTUDIS
COMARCALS DE
LA MARINA ALTA

Ma MA

*Aquest llibre es va acabar d'estampar
a l'obra d'Ondaraprint, S.L.L.
el divendres, 24 d'octubre de 2014,
sant Antoni Maria Claret.*

AJUNTAMENT D'ONDARA

Regidoria de Cultura i
Normalització Lingüística

ISBN: 978-84-617-2077-4

9 788461 720774